Республиканын политика-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 184 (15404) ◆ 1994 чылдың ноябрь 11, пятница ◆ Ат салган шагы 20.25 ⇕ Садар өртээ 200 рубль.

Чадаанага үлегер болзун

ХУУСАА — ОКТЯБРЬДА

Чадаана хоорайның автовокзал чоогунда ээлери каапкаш чоруй баргылаан ийи каът, буступ, үрелип турар чурттал-га бажыңнарын эскерип көрбээн кижилер ховар-ла боор. Чаагайжыды туттунган бо бажыңнар баштайгы үеде чурттакчыларга таарымчалыг, эки-ле турган хире. Чоорту бо бажыңнарның одалга системалары үрелип, чогуур үезинде септелге кылдынмаанындан хамык үвези буступ, чурттакчылар оон дезип чоруп эгелээн. Ам ол бажыңнар-ны көөрге, чованчыг, ыянчыг-даа, оларның орнунга ыяштан, туйбудан апаа чурттал-га бажыңнары кылган болза, та чеже бажың тудун аар турган. Ол-даа канчаар, эрткен үвени эгидер арга бар эвес. Ол хос, үрелик бажыңнар Чадаана хоорайга тураскаал боон артып каар ыйнаан.

Чадаанада ышкаш ийи каът, 18 аал ишти чурттаар алды бажыңны Кызыл-Мажалык суурга база туткан. Бо чылдың март айдан эгелээш, бо бажыңнарны чылы-дып, пзиг, соок суг берип турган эът комбинадының котельнаязы үрелгеш, чурт-такчыларны туреткен, ам-даа мында чурттакчылар изиг, соок суг чок, соок бажыңнарда чурттаг олурар. Чамдык чурттакчылар ба-жыңнарын каггаш, дөргүл-төрелдеринче көжүп, ба-жың-даа садып алган. Ба-жыңнарынга суугу салып, хөмүр-даш, ыяш-даа одап олурарлары бар. Бир эвес ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак боже сагыш салып, бо чылын ийи-үш катап боду кээп көрүп, хемчег албаан болза, ийи каът чурталга бажыңнары Ча-даана хоорайда бажыңнар-биле дөмейлежип, ээн каар турган.

Бо чылдың апрель айда Ш. Д. Ооржак келгеш, ийи каът бажыңнар чоогунда ара соксаан котельная ту-дуун катап тудуп, бажың-нарның одалга системаларын септеп кылыры-биле айтыыш-кынны кожуун чагыргазын-га берип, бо ажылдарны кы-лыр организацияларнын удур-тукчулары-биле ужуражып, борта үнер акшаландырыыш-кынны хамаажыр черлер-ден үндүрүп бээр болган.

Тудуг материалдарының чогундан болгаш опу садын алыр акша-төгерикти манап, котельная, одалга система-лары кылыр организациялар-ның удуртукчулары ажылды элээн озалдаткан, бо ажыл-че колдуунда июнь айдан эгелеп кирген. Кожуун чагыргазындан бо тудуг-ларны харыылаар тускай комиссияны тургускан.

Бо хүннерге чедир үүү кылдынганы? Чурталга ба-жыңнарының подвалларының адаанда хөлбектелген сугну үндүр сордурган, ында одалга системаларын, канализация-ларны, ирип, дежилген хоолайларны солуп кылган, ба-жыңнарның подъездилерин септеп, эжиктерни кылган. Кол ажыл — котельнаядан бажыңнарже келген чер адаанда хоолайларны чаа хоолайлар-биле солуурун со-лаан, септеп, чылыглааш хөмген. Котельная чаныында ийи хапы кудукту, ону кылыр тускай организация-га кылдырган, хирлиг суг үндүрер черни чогаадып кыл-ган, чырык шугумуг кирген. Бо бүгү ажылдарны кылы-рында Кызыл-Мажалыкта дугаары 741 тудуг органи-зациязының (начальниги Г. Куулар), септелге-тудуг участогунун (З. Кудашова), хөй адырлыг чурталга-комму-нал ажыл-агыйының (А. Хомушку) тудугжулары, сантехниктери эки ажыл-даанар.

Ам арткан ажылдар хөй эвес. Ак-Довурак хоорайда сантехмонтаж ажылдары кы-лыр албан чериниң (Ф. Гречнев), коммунэнергонун (Кужугет) ажылчыннарының кылын турар ажылдары доо-зулбайн турар. Сантехмон-тажниктер котельная ишти-нде салган дериг-хереке-лдерни, а электриктер транс-форматорлар салып, чырык кирип турар.

Октябрь 20-де ТР-ниң ту-дуг, архитектура болгаш чурталга-коммунал ажыл-агый сайыды Виктор Алек-сандрович Монгуш үстүн-де ажылдарны кылып турар организацияларның удур-тукчуларын кожуун чагыр-газынга чыгаш, бүгү арт-кан ажылдарны эн чоокку үеде доозар, ынчан котель-наяны одап, бажыңнарже сугну бээр деп айтыышкын-ны берген, удуртукчулар ону хүлээп алган. Эн сөөлгү хуусаа ол. Ынчан үүү болу-ру кесту бээр.

Хоюг-оол МОНГУШ.

НОГААЖЫЛАР ЧЕМПИОНУ

Ажыл-ишчи кижилер

Кызыл кожуунда ногаа ажыл-агыйлыг «Кызыл» сов-хозтун ажыл-ишчилери бо чылын улуг бергелерге та-варжып, сентябрьның 20-ге чедир чылыг энергиязын албайн турганындан дыка хөй ногааны доңуруп, кара-жалыг болганнар. Ногаа өстүрер теплицаларга 18-25 градус чылыг температура турар ужурлуг турда. Кы-зылдың ЧӨТ-и 5-6-ла град-дус чылыгны берип турган. Ынчалза-даа совхозтун но-гаажылары 210 тонна огу-рецти, 20 тонна помидорну, 15 тонна кулчаны болгаш өске-даа ногааларны садып сайгарган.

Берге байдалга ажылдап турза-даа, планныг онаал-даларын ажыр күүседи-ним турар ногаажылар бар. Олар-ның санында ногаажылар аразында беш чыл улаштыр чемпионнан келген Минчи-маа Шагаачыевна Бора төлептин-биле кирер. Ол бо чылын 21 тонна огурецти өстүрер турган. 21, 51 тон-на кылдыр дужаган. Чы-лыг энергиязының чедиш-пейн турганындан өске но-гаажылардан кым-даа плани-ныг онаалдазын күүседип шылдаваан. Хоочун ногаажы Нина Бызова безин чыл планынга чедир 1 тонна ногааны чедир ду-жаавaан. Кызылдың ЧӨТ-и чылыг энергиязын негелде-ге дүүштүр бербейн турга-ны — ногаа дүжүдүн но-гаажыларның чедир албаа-нының кол чылдагааны ол.

Планныг онаалдазын кан-чан күүседи алганын ай-тырарымга, Минчимаа Ша-гаачыевна допчузу-биле мып-чаар харыылады:

— Бир-ле хүн чылыг энер-гиязы шуут чок, ногааны суггарар дээрге суг келбейн барган. Ногаажылар ону ма-нап чадааш, тарап чапар ужурга таварышкан. Мынчап кызын турган өстүрүп ал-ган огурецтерин канчан өлү-рүп аар боор деп бодап, сеткил-сагыжым амыраваан. Кежээге чедир манап кээ-римге, суг чедип келген. Орай дүнеге чедир, тургу-жеге ажылдаашы, чанган мен. Даартазында келиривиске, дыка хөй ногаалар өлүгле-нип калган, кандыг-даа хем-чеглер алырга, хоржок бол-ду. А мээн ногааларым ажыр-байн барган. Ынчангаш мээн планым күүсеттингени бо. Кажан огурец кончуг эдбек дужүтту берип эгеле-лей берген үеде, хоралыг курттар көвүдээр. Олар-би-ле шыңгыы демисежир, эм-нер-биле хораннаары албан. Марганцовка, купоросту суг-га холааш, чаштырын суг-гарар. Ногаа тарыыр черни чарган, илииртээн соонда, хоран эмнер холаан суг-биле ыяк суггарар, оон соонда чалдар кылыр. Но-гааның сывы бир метр чоок-шулаан турда, кижи караан-га көзүлбес саргылар тып-тып кээрге, оларны дораан хораннаар херек. Ынчан-мас болза, огурецтер шоолуг үнмейн баар. Ону чамдык кижилер эскербейн баар, эвээш дүжүт алыр чылда-гааны ол. Эки шынарлыг суггатган база хөй үүве ха-маажыр. Ногаага хора че-дирбес үүве-ле чок: хова-ганнар, күскелер болгаш өске-даа. Бистің кол агроно-мувус Татьяна Николаевна Махмутова бисти сагыш чо-ваашкынныг удуртуп, чаа арга-сүмелерни берип турар. Кол-ла үүве — ногаажы кижинин ажыл-ижинге бүү-гү сеткил-сагыжындан бер-динип, эрес-соруктуг ажыл-даары болур. Ногаа өстүрери анаа бир белен эвес, на-рын. берге ажыл. Бичии-ле чалгааараар, тура-сорук, сонуургал чок ажылдаар бол-за, бедик дүжүт манаан ажыы чок деп үвени ажыл-дан келген үемнин дуржул-газындан ылап билип, көрүп алдым — деп, Минчимаа Бора чугаалап орар.

Ыраккы Кара-Хөл чурт-туг, тарын каан ногааны безин көрбейн чораан, бө-лүүн ажыл-ишчи Минчимаа Шагаачыевна күш-ажылга ынак, бердингени-биле, ар-га-дуржулгалыг ногаажы апарганынга чону, коллекти-ви чоргаарланып турар. Ол Москвада Улус ажыл-агый делгелгезинге каш чыл бу-рунгаар халас путевка-биле шаңнаткаш, четкеш келген. Кожуун фондузундан чиик машинаны ээлчег чок садып алыр талон-биле шаңнат-каш, садып алган. Оон-даа аңгы өртектиг шаңналдарны хөй удаа ап чораан.

Шак мындыг төлептиг ажылчын кижини үстүү-кү черлер Хүндүлел-бижик, орден-медаль-биле-даа шаңнап, хүндүлүг атты-даа тыпсыры күзенчиг. Ак сеткилдиг ажы-лы-биле чонунга төлептин-биле бараан болуп чоруур М. Ш. Бора — шынап-ла, шылгарангай ишчи.

Киим-оол ХЕРТЕК.

БУЯННЫГ ТУДУГЖУЛАР

Алдан чылдарның ортаа үезинден бээр республиканың бүгү кожууннарынга база Кызыл хоорайга септелге-тудуг участактары деп тудуг организациялары ажылдап турган. Бодунун үезинде көдээ суурларга тудуг-суурну сайыраадырынга кол черни олар ээлеп турганнар. Чаңгыс аай төлевилел-биле тут-тунган, брус ыяштан азы бетон-шлактан туткаш, ак-ак кылдыр чугайлап каан ийи аал ишти чурттаар бажың-нар суур бүрүзүнде улуг-улуг кулумчулар кылдыр чаптыла берген турары —ол участоктарның тудугжула-рының буянныг ажыл-ижинин херечизи. Оон ыңай олар эрги бажыңнарга капитал септелге ажылдарын коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелери-биле керээ өзугаар база кылдып турган.

Рыноктун кадыг кызагда-лынга, акша-көпеектин че-дишпезиндеп тудуг матери-алдары тывылбастап, олар-ның өртек-үнези улгатканын-дан бо буянныг тудуг черле-ри бууран дүжүп, хуужут-тунган биче бүдүрүлгелер болуп, чамдыктары шуут та-рай берген, а алдын холдуг тудугжуларывыстың ажыл чок артканы дыка-да хому-данчыг.

Кызылдың хөй адырлыг, хөй ажылчыннарлыг септелге-тудуг участогу хоорайның улуг бүдүрүлге организация-зы боон. тудуг-суур болгаш чаагайжыдылгага улуг үлүүн кирген. Бо тудуг черип ам Кызылда «Септелге-тудуунун күрүне биче бүдүрүлгези» деп адаар апарган.

Биче бүдүрүлгенин Григо-рий Ондарга удурткан 13 ки-жилиг тудугжулары хоорай-ның төөн талазында сес аал чурттаар бажыңның капитал септелгезинде ажылдап ту-рар. Ук бажыңның чурттак-чыларын февраль-март ай-ларда өскээр, түр чурттаар бичии бажыңнарже көжүрген турган. Кандыг-даа ажылды эгелеп алыры берге дижир. Мында ажыл база-ла баштай шуудан чадап турган. Ук ба-жыңның септелгезинге көр-дүнген акша бар-даа болза, херек тудуг кезектери, ону сөөртүр машина-тракторга кывар-чаар материалдар чок-даа болгулаар база кижи бүрүзү дыштанып шөлээзин чайның чылыг, эки үезин ажыглап, хууда ажыл-херээн чогудуп алыры база чугула болгай.

Сентябрь айдан эгелеп ажыл шуудан, бурунгаарлап эгелээн. Күстүн чылыг хүн-нерин халас эрттирбези-биле бригада чер ажылдарын доо-зуп, чылыг кирер хоолай-ларны тудуштуруп, бажың-ның даштыкы ажылдарын доозары-биле ажылдап турар болду. Чылыгны кириптери билек-ле шеверлекчилер бригадазы база ажылдап ки-риптер.

Бригадир Григорий Ондар боду шөлээде, оон дузалак-чызы Василий Түлүштүн удуртуп турары оолдар ажылга бердинген, эрес-кежээ, шевер тудугжулар дээр-зин орта баргаш буяүреп көрдүм. Бо бичии коллектив-тің бир чугула үүлү — хоочун, аныяа-даа чок, шуп-ту тудуг талазы-биле ийи-үш мергежилдиг болду, ү-нің негелдези-даа ыңдыг, ту-дугжуларның саны кызыл-ганы-биле бүгү-ле ажылдар-ны боттары кылыр, өскээр-теп диленип турбас.

Эжик, соңга блоктарын эк-келбейн турарын Василий Түлүш улуг дүвүрел-биле чу-гаалады, чылыгны кирипте-рге дөмей-ле дыдык таар-биле дөмей, чогум ол үүл-дер баазада бар, эккээр ма-шина чок болуп турарындан ында берге байдал тургуступ-up турары ол.

Бригадада сес чыл ажыр ажылдап турар Виктор Саая, Василий Түлүш, аныяктар Рахим Монгуш, Игорь Оюп болгаш өске-даа эш-өөрүнүң ак сеткилдиг, эки ажылы ажылдың будүрүкчүлүүнге болгаш боттарынга акша-төгерик ажылдап алырынга улуг салдарлыг.

Бо бажыңны келир чыл-дың май байырлалын тава-рыштыр дужаап, чурттакчы-ларын дедир эрги «уяларын-га» эккээринге бригада ке-жигүннери бүзүрелдиг болду-лар. А силер кышты чеже-даа бергеден эрттиривисе-ер, алды ай болгаш чаагайжыды туттунган бажыңнарлыг боон, эрги кожалар база катап чаңгыс черге чыгдып кээп: «Ту-дугжуларга четтирдивис» — деп, чугаалаар боор силер, эргим чурттакчылар.

Николай ЛАВЫП-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Кымны соңгуурул?

СОЦИАЛ АЙТЫРЫГЛАРНЫ ЧӨПТҮГ ШИИТПИРЛЭЭР ДЭЭШ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының хуусаадан эрте чоруткан депутаттарының орнунга хосталган округтарда депшидилге хуралдары доозулган. Ам соңгукчулар-биле кандидаттарның ужуражылгалары эгелээн. Бо удаада Улуг-Хемниң № 24 соңгулда округундан депутатка кандидат кылдыр Хайыракан суурнуң ортумак школазының, уруглар садының, элээрлер клуву «Күзелдің» коллективтери-ниң хуралындан депшиттирген беш кандидаттың бирээзи, Улуг-Хем кожуунуң социал камгалал төвүнүң директору М. М. ДАМЧАЙ-биле «Шынның» корреспондентизи Кежик-оол ЧӨРЕВЕ ужуражып чугаалашкан.

Силерни Дээди Хуралдың депутадынга кандидат кылдыр депшиткен-дир. Ону үүү деп бодап турар силер. Мария Монгушовна?

— Улуг бүзүрел болгаш бедик харыысалга деп санап турар мен. Бүгү Россия, эң ылангыя Тыва дыка нарын болгаш берге үени чурттап эртип турар. Чоннуң амыды-рал деннели дыка кудулаан-да дооразындан көрүп орар аргажок-тур. Кожуун дарга-зының оралакчызы тургаш, социал камгалалче шилчий бергенимниң ужуру-даа ын-да. Бодум Көк-Чыраага төрүт-тунген болгаш, бөдүүн ирей-кадай улустуң уруу мен. Кожуунумнуң чонунуң амы-дыралын беш салаам дег эвес-даа болза, элээн эскерип билген мен. Ынчангаш олар-ның эрге-ажыы дээш туржу-рунга белен мен.

— Кол соруулгаңар кандыгыл?

— Социал айтырыгларны чөптүг шиитпирлээри. Хоой-лу езугаар дээрим ол-дур ийин. Амгы хоойлужудул-гада четпестер эвээш эвес. Ону Дээди Хуралга (парла-ментиге) эдеринге, харын-даа чаартырынга идепкейлиг киржирип күзээр ийик мен.

Ие-чаштың камгалалынга үлүүм кадыксаар мен. Амыды-ралдың эгези, кол үндезини ие кижиден эгелээр болгай. Ие болгаш чаш уруг бүгү тала-биле камгалаттынган турар ужурлуг. Оларны кан-дыг-бир арга-биле кызып-кыяр чорукту болдурбас херек.

— Тодаргайлаарга...

— Инвалид уругларга тус-кай программа ажылдап кыл-дынмаан. Езу барымдаалан турар болгай бис. Оларга эр-гежок чугула хереке-лдер база негеттинип турар. Ын-дыг уруглар эзе школаның деннели хире билигни чедип алган турар ужурлуг. Бо талазы-биле республикада чүү-даа шиитпирлеттинмейн турар. Инвалид уругларга тускай школа тургузарын ам дээрезинде саналдавайн, чер-черде школаларга бичии бө-лүктерден тургузуп, инвалид уругларны өөредирин бодап турар мен.

Республикада не-чаш тала-зы-биле тускай программа ажыллап кылдынган-даа бол-за акша-төгерик чедиштезин-ден орта күүсеттинмейн кел-ген. Ол ышкаш эмчи-генетик-тиг албанны тургузары чугу-ла апарган. Шак ындыг ал-бан чери кадык-чаагай амы-дыралды суртааллаар, арага-дары, наркотиктер ажыглаан-ла бертик-межел уруглар төрүттүнер дээрзин үгаадып дээн чижектиг дыка хөй ажылларны кылыр хүлээлге-лиг. Бир эвес депутат апаар болзумза, ындыг албанны тур-гузар дээш туржур мен.

— Школа айтырыы база-ла өг-бүле-биле холбашкан болгай.

— Школаларның бот-баш-карылгаже кирип турарында чүгле байыр чедирер апаар. Ол ышкаш башкыларның кы-змак болгаш тывынгыр ажылдап турарын мактавас аргам чок. Бистің башкы-ларывыс «кичээл-бажың» дээр төгериктен үнген болдур-лар ийин. Оларның аар күш-ажылын ам-даа чедир үне-левейн турарывыс хомудан-чыг.

Оон-биле чергелештир эки, багай өөредилгелиг өөреник-чилерни аңгы-аңгы класстар-га өөреди бергенинге шуут удур мен. Кедергей талан-тылыг математиктерни, му-зыкантыларны, шүлүкчүлер-ни академиктер, композитор-лар, чогаалчылар хайгаа-ралга чүге албас деп. Ындыг-ларны деткиир херек. Ниити өөреникчилерни анаа-ла «сорт-тап» турган херээ чок боор. Сөөлгү үеде ортумак школа доосканнарның саны аажок эвээжээн.

Тоску классты доосканнар өөредилгезинде-даа, ажыл-да-даа чок боон артып каан турарлар. Ынчангаш Тывага ортумак школаны аныяк ки-жи бүрүзү доосканы турарын чедип аар ужурлуг хоойлуну ажылдап кылыр болдалдыг мен.

— Аныяктар дугайында чүү болап турар силер?

— Бир-ле дугаарында, оолдар кижизидилгезинин дугайында чугаалап көрейн. Улус ажыл-агыйында, эң ылангыя специалистернин аразында, эр кижилернин саны дыка эвээжээн. Арага-чылар, тояанчылар, кем-херек үүлгедикчилери коллуунда эр кижилер болгай. Ынчан-гаш оолдарны ясли-садиктен эгелеп аңгы кижизидер бол-за эки апарган. Садиктерге эр кижилер база ажылда-зыннар. Өг-бүле садиктерин чүге ажыдып болбас деп.

Республикада Аныяктар яамызы бар апарганы эки-дир. Ынчалза-даа оон ажы-лы шуут көзүлбейн турары хомуданчыг. Ону бүгү тала-биле деткиир болза эки деп бодаар мен. Аныяктарның материалдыг хандырылгазын экижидер, өөредир, ажылда-дыр хемчегни дарый албас болзувусса соң-даарта ажыл-агыйывыска дыка улуг берге-дээшкиннер тургустунуп кээ-рининң айыылы ам безин кестүп келген.

— Силер биолог башкы болгай силер. Экология ду-гайында бодалынар канды-гыл?

— Улуг-Хем, Чаа-Хөл ко-жуунларның экологтуг бай-далы дыка баксыраан. Кы-жын ыш-бус, чайын Саян ГЭС-тің чыдыг шалбаазының салдары дыка багай боон турарын ыыттавайн баар ар-гажок. Балык-байлаңдан бээр аарып-аржып. өлүп төнүп тур ышкажыл!

Долгандыр турар бойдусту арыг тургузар, камгалаар дугайында хажыттынмас, эң шыңгыы хоойлуну ажыл-дап кылыры негеттине бер-ген. Маңаа чүгле Тыва эвес, бүгү Россия, бүгү делегей хамаарылгалыг апаар дээрзи билдингир.

— Көдээ ажыл-агыйны сайзырадып алырының арга-лары бар бе?

— Көдээ ажыл-агый дээр-ге бистің кара чаңгыс чем-герикчивис болгай. Ону сай-зыратпайн, чүнү сайзырады-рыл. Совхозтар, арат (та-раачын) ажыл-агыйлары турзун деп бодаар мен. Олар-га узун хуусаалыг эвээш хуулуг, чээлилерни бээр бол-за эки.

Ол ышкаш күрүне машина-техника садын аарынга дет-кимче-дузаны калар ужур-луг. Бир эвес мени Улут-Хем кожуунуң көдээде чурт-тап турар соңгукчулары Дээди Хуралдың депу-тадынга соңгуп аар болза, совхозтарның, арат ажыл-агыйларының сайзыралы дээш боттуг дузаны кадары-ның хемчеглерин ыыдаар шаам-биле алыр апаар мен.

— Чедишкиннерни күзе-вишаан, интервью бергенинер дээш четтирдим!

МАЗЫЛАА ОГЛУ БАЙ-БЕЛЕК

Мен ону эң баштай Кы-зылдың көдээ ажыл-агый техникумунга көрген мен. Кады хаактыг чаржып-даа турар ийик бис. Ол мал эм-чизиниң салбырынга, а мен агроном салбырынга өөренип турган болгаш, хол бөмбүү-нүң маргылдааларынга удур-ланыкчылар апаар турдувус, Кичээл соонда кады ырла-жып турдувус —хөйүнүң ры-зынга кижи бүрүзүнүң кир-жири ынчан албан үүве.

Ыт тудары —кончуг берге ажыл. Кичээлге ытты азы моортайны билинместедип азы өлүрүп алгаш, оон ха-мык органнарының ажыл-даарып көөр, шыңганнар болгаш өске-даа кезектерининң аттарын өөренир, олар-ның канчаар ажылдаарын, ужур-дузазын шиңгээдир, агрономнарга безин ынчаар өөредип турду. Ынчангаш кудумчудан ыт дилеп чоруп каар турдувус. А дыштанып хүннерде мал эмчизинге өөренип турган оолдарны хоорайның чону амыратнас үүве, ипекке буга эдерил-тирер, инек үрежидер, азы хаван чазаар дээш, бажың-нарынче аппаар.

Ол менден бир чыл орай доосканы. Ынчалза-даа оон өөредилге болгаш хөй-ниити ажылы дээш үүткүлдүүн, эш-өөрзүрээн, томаанныын бол-гаш черле буруңгаар дешил-гелиин эскерген мен. «Чеди чыл планын — беш чылда!» деп кыйгырыг үезинде көдээ-ге деңге ажылдап турдувус. Алдан чылдарның ортаа үе-зинде «Тываның аныяктарын-дан» Тожуга чеде бээримге, ында чоруп тур. Өвүр ко-жуунның бот-тывыңгыр ар-тистери-биле кады концерт үндүрүп келгени ол. Черле анаа олурбас кижи-дир деп үвени, оон ылап-ла мөзүлүүп ынчан билген мен.

Иргит Бай-Белекти көрге-нимден бээр үжен беш чыл болду. Ынчангаш опу мен эки билир мен. Оон улуска чемеледип, ол-бо диртип турганын-даа дыңнаваан мен. Көөрүмге-ле, ажылдап-ла, бир-ле үүве-биле беришкен турар кижи: аърга кезип, каттап-даа чоруур; аалынга хаван-даа чемгерген турар; инек, бызаа болгаш хой, өшкү кадарын, иштик черден чыжырганалап-даа чоруур, сыннар кырлап, сырбыктап-даа, шыдыраалап ойнап-даа чоруур. Ындыг болганда оон кылбас-тутпас ажылы-даа, билбес үүвези-даа чок ийип.

Бай-Белек, ТР-ниң алдар-лыг малчыны, шүлүкчү болгаш хөй-ниитичи хоочун Адаш Чымановна Иргиттиң чугаазы-биле алырга, Иргит Мазылаа дээр алтай кижи-ниң өг-бүлезинге төрүттүнгеп. Чогум паспортун көрбээн мен. ында оон омаан «алтай» деп каан-даа магатчок.

Иргит Бай-Белек Мазылаа-евич дайын эгелээр чылдың кыжының адак айының 29-та Бай-Тайга кожуунун Бай-Талга төрүттүнген. Ынчан-гаш ол бодунун төрүттүнген хүнүн чылдын-на демдеглев-вес, үүгле дөрт чыл эртерге байырлаар. Ол байырлал дыштанып хүннерге таварыш-тыр эвес, ыяап-ла ажыл хүнү бо-лур. Оон-на уттундуруп каар. Ынчангаш ол бодунун төрүт-түнген хүнүн кадайының болгаш оолдарының төрүттүн-гүлээн хүннеринде байырлаа-ным ол дээр. Чырык чер кы-рынга 53 чыл чурттааргa. оон төрүттүнген хүнү үүгле 13 катап таварышкан. Ол 13-түн хөй кезин бичиизинде эрте берген, ынчангаш төрүттүнген хүнүн орта демдеглеп-даа көрбээн.

Бай-Белек Бай-Тал ортумак школазын, оон соонда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун дооскан. Өвүрнүн «Коммунизмче орук» колхозка 1963 чылга чедир мал эмчилээн. Оон үш чыл дургузунда бодунун ыдыктыг хүлээлгезин шеригге эрттир-геш, база-ла ол колхозунга улуг мал эмчизи боон, күш-ажылчы намдарын уламчы-лаан. Бай-Тайганың Бай-Тал-че Бай-Белектиң барбаан чылдагааны база билдингир.

Болум чуртум эвес-даа бол. Бора-Шайны чурттаар дээн мен.

Бо ырыны оон-даа тодаралы-га, мынчаар тайылбырлаттып-пар:

Шурамны көргенден бээр
Чуртум уттум, черим уттум.

Ам оон Шура-биле кады аас-кежикти-даа, ажыг-шү-жүгүү—даа үжен чыл үлежип келгени бо. Оолдары өскеп—улуу Самагалдайда товаровед, оон бичезин башкы институдуң студентизи, а хеймери сески класста. Кайызы-даа мал дээш олут орбас, дүк-дыдын, ук аргын, алгы эттеп, өг ажылынга ада-нези-биле деңге үлүүн киирип турар-дар. Кажаа аштаар, ыяш чарар, суглаар, мал көөр — анаа олурар чай чок.

Мал эмчизи оолдун идеп-кейлиин, черле удуртур ажылга база сундулуун көр-геш, Өвүрнүн аныяктары Бай-Белекти комсомол райко-мунун оргкилдизинин эргелек-чизинге соңгуп алганнар. Оон соонда ол партиянын дээзи школазын дооскаш, Тес-Хем кожуунның прокурорунга он хире чыл ажылдаан, ийиги класстың юризи, эрге-хоойлу айтырыгларын эки билир. бо талазы-биле дуржулга чет-чир. «Чодураа» совхозтун кол зоотехниигинге бир чыл ажыл-дааш, кожуунның хереглекчи-лер шиитилелиниң баштаар черин үш чыл даргалаан. 1991 чылдан бээр кожуунның чонну күш-ажылга хаара ту-дар төптүн директорунда ажылдап турар.

Бай-Белек Өвүрге-даа, Тес-Хемге-даа суму болгаш ко-жуун Советтериниң депутадын-га катап-катап соңгуттуруп келген. Партия райкомунун болгаш оон бюрозунун кө-жигүнүнге база соңгуттуруп турган. Аңаа чоннун идегели ол хире улуг болгаш күш-түг болган-дыр.

Амыдыралдың амыр эвес артының кырынга үнүп, ажыл-херектиң аай-бажын тып, арга-дуржулгалыг болу бергеп Бай-Белек Мазылаа-евич Иргит Тыва Республика-ның Дээди Хуралының депу-тадынга кандидат кылдыр Тес-Хемниң № 21 соңгулда округундан депшиттирген. Округтун соңгукчулары оон депутат болу бээринге идеп-геп, оон чоннун эрге-ажыын камгалаарынга хамаарышкан сорулгаларының херек кы-рында боттанырынга бүзүреп турарлар.

Чоолу КАРА-КҮСКЕ.

СОҢГУКЧУЛАР БОДАЛДАРЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга соңгулдалар талазы-биле Улуг-Хемниң № 24 соңгулда округунда эң-не хөй соңгукчуларлыг суурларның бирээзи Хайы-ракан болуп турар. Оон чам-дык соңгукчулары-биле ужу-ражып, Дээди Хуралдың де-путадынга кандидат кылдыр депшиттиргеннериң аразын-дан кымны депутатка соң-гуурун сонуургап айтырган мен.

Малчын Таан-оол Оолак-ка ужураштым. Кымнар де-путатка кандидат кылдыр депшиткенин эки билир ки-жи болду, оларның шуптузун салаа бязын санады. Депутаттарны соңгуп-даа алырга, чон-биле ужураш-пас, сураг баарын ол хому-дап чугаалап олурду. Ындыг депутаттың ажыы чок дээр бодалды илеретти. Ам бо-лур соңгулдада депшиттир-ген кандидаттарның кайы-зын-даа соңгуурун ол то-даргай чугаалаваан.

Сезен хар чоокшулаан Ар-кадий Дамбаевич Базыр-Тө-раа ирейден кымны депутат-ка соңгуп алыр бодалдын айтырдым.

— «ҮТКА 25 чылы» сов-хозтун ажылчын кооперация-зының баштаар черинин дар-газы Чаш-оол Айыр-Сана-ның Кызылга чурттаксай бергени ол боор. Биче ГЭС-тер сайыды Мерген Анай-оолдун таптыг кылышкан чүвези-даа чок кижи-дир. Улуг озал-ондак база кылганын солундан номчудум. Ийи-Тал школазының башкызы Ма-риана Сурунчап-даа кайын эртер. Иван Шойнуу биле Мария Дамчайның кайы-бирээзи соңгуулар боор. Олар-ның бирээзи дээш бадылаар мен, соңгулда хүүнге чедир боданыр апаар — деп, ол хоо-чун чугаалап олурду.

Ол-ла айтырыгны хамааты Шыырап Бүрүлейге салган мен. Иван Шойнуу дээш бо-лумнуң бадылаашкынымны бээр мен дээр болду.

Амдыызында Улуг-Хемниң № 24 соңгулда округундан кымның депутатка соңгуда-ры кайын билдиңер. Депу-татка кандидат кылдыр деп-шиткен 5 кижиниң кайызын чон эң-не төлептиг деп са-паар болдур, ол дээш бады-лаашкынын бээр, ол тнилеп үнер ужурлуг.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем кожуун.

«ХЕМЧИКТИҢ» ИШЧИЛЕРИ

«Сүт-Хөл» совхозтун төвү Кара-Чыраа суурда Чечен-оол Ооржакка удурткан Хемчик аттыг биче бүдүрүл-гениң ажылын чон аажок үнелеп турар. Суур адаан-да мооң мурнунда туулбу бүдүрер дээш кылып тур-ган заводтун ара кагдынган тудуун хемчикчилер боттарынга таарыштыр дерип кылып алганнар.

Биче бүдүрүлгеде үш звено бар, оларның ийизи ыяш дилдирер, а өскези чазаныл-га ажылдарын кылып тур-ар. Албан, организацияларда-даа, чоннун-даа чагыглары хөйү-биле кирген. База бир тудугжу звено кожуун төвү Суг-Аксы суурда чаа шко-ла тудуунда ажылдап турар.

Түлүш КАРЫМА.

Россия Федерациязының Айыл чок чорук чөвүлелиниң илередир талазы-биле күрүне комиссиязының ажылының түңнелдериниң дугайында «Саң-хөө рыногунуң хенертен баксыраанының чылдагааннарын илередир талазы-биле күрүне комиссиязының ажылының түңнелдериниң дугайында» айтырыг талазы-биле

ШИИТПИРИ

Россия Федерациязының Айыл чок чорук чөвүлелиниң Саң-хөө рыногунуң хенертен баксыраанының чылдагааннарын илередириниң талазы-биле күрүне комиссиязының ажылының түңнелдериниң дугайында Россия Федерациязының Төп банкызының, Россилның Саңхөө яамызының удуртулгазының, Москваның банкылар аразының валюта биржазының удуртулгазының, ооң чиңгине директору А. В. Захаровтуң сула салып, амдажытканының хараазында садыглажыышкын чурумунуң каржы хажыдыышкыннары, ылаңгыяда банкыларның боттарының акша-хөрөңгизи-биле хандыртынып, бижыглаттынмаан турда-ла, оларның валюта садып алыр дээш киирген биллириишкиннерин хүлээп алыр, төлээшкиннер хуусаазын хажылар, ужурдурум чок черге торгаал хемчеглерин күш чок болдурар чоруктар калбаа-биле пептерен турган. Бо чылдың октябрь 11-де кезек коммерция банкылары валюта рыногунга чиижең операциялар боттандырарыга калбак аргаларлыг болганнар. Рубльдиң үнезиниң өжегерээн кылдынган аажок улуг бадыышкынындан (садып алырындан сатканының хөй болганының көргүзүү-биле) дараазында банкылар эң улуг ажык-кончаалыг болганнар: Мостбанк (В. И. Гусинский); Нефтехимбанк (Г. В. Жук); Альфабанк (П. О. Авен); Москваның чурттар аразының банкызы (В. Б. Судаков); Межкомбанк (С. К. Овсянников).

Саң-хөө рыногунуң хенертен баксыраанының чылдагааннарын илередириниң талазы-биле күрүне комиссиязының материалдары эң кыска үеде саң-хөөнүң чаңгыс аай күрүне политиказын хевирлеп тургузарының болган боттандырарының, рубльдиң курузун таарыштырын-башкарарының, биржа операцияларын чорударының дээштиг механизмин боттандырарының, саң-хөө, ооң иштинде валюта рыногунуң норматив-эрге-хоойлу баазазын быжыглаарының, валюта хоойлужудулгазының күүселдезиниң контрольду күштелдириниң эргежок чугулазын бадыткап турар.

Россия Федерациязының Айыл чок чорук чөвүлелиниң ШИИТПИРЛӨӨНИ БОЛЗА:

1. Саң-хөө рыногунуң хенертен баксыраашкынының чылдагааннарын илередириниң талазы-биле күрүне комиссиязының түңнелдерин болган саналдарын деткиир.

2. Россия Федерациязының Чазаа (В. С. Черномырдин):

Бир неделя хуусаа дургузунда рубльдиң үнезиниң хенертен аажок кудулап батканының чылдагааннарының болган уржуктарының дугайында Күрүне комиссиязының саналдап киирген түңнелдерин сайгарып көөр;

албан-хүлээлгезин езугаар экономика, саң-хөө-валюта адырларына күрүне политиказын боттандырар ужурлуг хүлээлгелиг Чазак Даргазының орадакчызы —Россия Федерациязының экономика сайыды А. Н. Шохнинин, Россия Федерациязының саң-хөө сайыдының бирги орадакчызы А. П. Вавиловтуң, Россияның Төп банкызының даргазының орадакчылары турган Д. В. Тулиннинг болган өске-даа албан-дужаалдыг кижилериниң харыысалгазының хемчээлин тодарадыр, күүсекчи эргечагырганың федералдыг органнарының бо адырга кадрлар быжыглаашкынының талазы-биле саналдарны киирер болган хемчеглерни боттандырар;

Россияның Валюта болган экспорт контролюнуң талазы-биле федералдыг албанының удуртукчузу В. Ф. Крупяны аңаа онааттынган хүлээлгелерин күүседин шыдаваан деп санап, албан-дужаалдыңдан хостаары чогумчалыг деп санаар;

бо чылдың ноябрь 15-ке чедир рубльдиң үнезин тускай тодарадырының системазын Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың июнь 14-теги № 629 Чарлыының негелделерине дүүштүрер талазы-биле саналдарны киирер;

Россия Федерациязының Ажаалга банкызының ажылын бадыткап турар.

Россия Федерациязының Айыл чок чорук чөвүлелиниң ШИИТПИРЛӨӨНИ БОЛЗА:

1. Саң-хөө рыногунуң хенертен баксыраашкынының чылдагааннарын илередириниң талазы-биле күрүне комиссиязының түңнелдерин деткиир.

2. Россия Федерациязының Чазаа (В. С. Черномырдин):

Бир неделя хуусаа дургузунда рубльдиң үнезиниң хенертен аажок кудулап батканының чылдагааннарының болган уржуктарының дугайында Күрүне комиссиязының саналдап киирген түңнелдерин сайгарып көөр;

албан-хүлээлгезин езугаар экономика, саң-хөө-валюта адырларына күрүне политиказын боттандырар ужурлуг хүлээлгелиг Чазак Даргазының орадакчызы —Россия Федерациязының экономика сайыды А. Н. Шохнинин, Россия Федерациязының саң-хөө сайыдының бирги орадакчызы А. П. Вавиловтуң, Россияның Төп банкызының даргазының орадакчылары турган Д. В. Тулиннинг болган өске-даа албан-дужаалдыг кижилериниң харыысалгазының хемчээлин тодарадыр, күүсекчи эргечагырганың федералдыг органнарының бо адырга кадрлар быжыглаашкынының талазы-биле саналдарны киирер болган хемчеглерни боттандырар;

Россияның Валюта болган экспорт контролюнуң талазы-биле федералдыг албанының удуртукчузу В. Ф. Крупяны аңаа онааттынган хүлээлгелерин күүседин шыдаваан деп санап, албан-дужаалдыңдан хостаары чогумчалыг деп санаар;

бо чылдың ноябрь 15-ке чедир рубльдиң үнезин тускай тодарадырының системазын Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың июнь 14-теги № 629 Чарлыының негелделерине дүүштүрер талазы-биле саналдарны киирер;

Россия Федерациязының Ажаалга банкызының ажылын бадыткап турар.

Россия Федерациязының Айыл чок чорук чөвүлелиниң ШИИТПИРЛӨӨНИ БОЛЗА:

1. Саң-хөө рыногунуң хенертен баксыраашкынының чылдагааннарын илередириниң талазы-биле күрүне комиссиязының түңнелдерин болган саналдарны ажылдап кылыр болган бо чылдың декабрь 1-ге чедир киирип кээр, аңаа архивтер структуразының кызыгаарлаашкынын, чурттакчы чон-биле салыышкынныг операциялар талазы-биле хуулуг ставкаларны тургузарының база шалыпкын (инфляция темпилерин барымдаалап) таарыштырарының механизмин көөр;

валюта талазы-биле хоойлужудулганың, ону хандырарының талазы-биле нормаларның база негелделерниң сагылгазынга күрүне контролюн күштелдирер;

чээли политиказының айтырыгларының талазы-биле күрүне комиссиязының составында Бүгү-россияның эксперт комиссиязының, Күрүненің техниктиг контролюнуң, Россияның күрүненің үндүрүг албанының, Даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызының удуртукчуларын немей киирер болган аңаа валюта рыногунуң айтырыгларын доктаамал сайгарып көөр база ол талазы-биле шалыпкын шиитпирлерни хүлээп алырының талазы-биле хемчеглерни ажылдан кылырын дагаар;

Россияның Экономика яамызының, Россияның Саңхөө яамызының, Россия Федерациязының Төп банкызының акша саарылгазын таарыштырар талазы-биле хөделишкиннериниң дүүштүрүлгезин хандырар, ол ведомстволарының удуртукчуларының Россияның Президентизиниң Администрациязының төлээлекчилериниң киржилгези-биле оназа шалыпкын чөвүлел хуралдарын эрттириниң, а ол ышкаш эргежок чугула апарган таварылгаларда саң-хөө рыногунда амгы үеде бар коньюктураның сезинчиг өскерлиишкиннериге хамаарыштыр чогуур таарыштырылгалар талазы-биле шалыпкын шиитпирлерни ажылдан кылыр дээш Чазактың чорудулгазын хоойлужудулга езугаар тускай таарыштыр башкарарының талазы-биле саналдарны ажылдап кылыр болган бо чылдың декабрь 1-ге чедир киирип кээр, аңаа архивтер структуразының кызыгаарлаашкынын, чурттакчы чон-биле салыышкынныг операциялар талазы-биле хуулуг ставкаларны тургузарының база шалыпкын (инфляция темпилерин барымдаалап) таарыштырарының механизмин көөр;

валюта талазы-биле хоойлужудулганың, ону хандырарының талазы-биле нормаларның база негелделерниң сагылгазынга күрүне контролюн күштелдирер;

чээли политиказының айтырыгларының талазы-биле күрүне комиссиязының составында Бүгү-россияның эксперт комиссиязының, Күрүненің техниктиг контролюнуң, Россияның күрүненің үндүрүг албанының, Даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызының удуртукчуларын немей киирер болган аңаа валюта рыногунуң айтырыгларын доктаамал сайгарып көөр база ол талазы-биле шалыпкын шиитпирлерни хүлээп алырының талазы-биле хемчеглерни ажылдан кылырын дагаар;

Россияның Экономика яамызының, Россияның Саңхөө яамызының, Россия Федерациязының Төп банкызының акша саарылгазын таарыштырар талазы-биле хөделишкиннериниң дүүштүрүлгезин хандырар, ол ведомстволарының удуртукчуларының Россияның Президентизиниң Администрациязының төлээлекчилериниң киржилгези-биле оназа шалыпкын чөвүлел хуралдарын эрттириниң, а ол ышкаш эргежок чугула апарган таварылгаларда саң-хөө рыногунда амгы үеде бар коньюктураның сезинчиг өскерлиишкиннериге хамаарыштыр чогуур таарыштырылгалар талазы-биле шалыпкын шиитпирлерни ажылдан кылыр дээш Чазактың тускай хуралдарын чыылдырарының чурумун тодарадыр;

Чээли-саң-хөө болган банк системазының туруштуун, дээштиин база камгалалдыын бедидер талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр.

3. Россия Федерациязының Төп банкызы (Т. В. Парамонова):

Чурттакчы чопнуң амыдырал деңнелинге, чурттуң экономиказынга болган ооң делегейге ат-алдарыга шыңгыы когаралды чедирген валюта спекуляциязын, рубльдиң үнезиниң оранчок улуг бадыышкынын болдурбас болган чогуур үезинде доза шавар талазы-биле албан-ажыл аайы-биле хүлээлгелиг хирезинде ындыг хемчеглерни хүлээп албаан А. И. Потемкинни — Россия Федерациязының Төп банкызының чурттар аразының операцияларының департаментизиниң директорун албан-дужаалыңдан халаар дугайында айтырыгны сайгарып көөр;

кол-кол коммерция банкыларының ажыл-чорудулгазын, ылаңгыя бо чылдың октябрь 1-де соңгаргы ажылчорудулгазын бир ай хуусаада бүгү таладыг хынаар болган ооң түңнелдерин езугаар чиижең садыглаашкынарның киржикчилерин — валюта операцияларының чурумун үрээннерге валюта лицензияларын хавырарынга чедир харысалга онаарының дугайында айтырыгны сайгарар;

Россияның Саң-хөө яамызы болган Россияның Экономика яамызы-биле кады:

валюта рыногунуң бүгү кезектерине рубльдин курузунуң мониторингизин база ооң үндезилелдиг ортумак хемчээлин тодарадырын хандырар информация системазын тургузар талазы-биле организастыг болган техниктиг хемчеглер дугайында саналдарны бо чылдың ноябрь 15-ке чедир киирер;

валюта рыногунуң концепциязының, ооң юридиктиг эрге байдалының болган ажыл-хүлээлгелериниң талазы-биле саналдарны бо чылдың ноябрь 15-ке чедир киирер, аңаа валюта рыногунуң фонд рыногунуң иинти системазынга тудуш харылзаалыг кирген турарын көөр;

валюта биржаларының албан лицензиялыг болурунуң болган ооң мурнунда алган лицензияларның үе-үелеп бадыткаттынар механизмин бо чылдың декабрь 1-ге чедир күштүг болдуруп киирер;

доктааткан чурум езугаар 1995 чылдың январь 1-ге чедир чурттуң алдын-валюта курлавырларын тургузарының болган ажыглаарының дугайында хоойлу төлевилелин киирер, аңаа аңгы-аңгы хевирлерниң курлавырларын тургузарының чурумун, оларның ең таарымчалыг деңнелдерин көөр;

үнелиг саазыннар биржазының болган фондулар биржазының дугайында Россия Федерациязының хоойлузун чедир ажылдан кылыш турар үеде аңаа валюта биржаларының ажыл-чорудулгазын таарыштыр башкарар талазы-биле тускай бөдүктү киирер;

Россияның Даштыкы садыг банкызы (Ю. В. Полетаев), Россияның Федералдыг контрразведка албаны (С. В. Степашин), Россияның ИХМ (Е. Ф. Ерин), Россия Федерациязының Чиңгине прокуратуразы (А. Н. Ильюшенко), Инвестициялар талазы-биле федерацияның агроүлетүр чөвүлели (А. В. Старовойтов) биле кады, Россияның кол-кол коммерция банкыларының удуртулгаларын киириптирбишаан, Россия Федерациязының кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселли күштелдирер талазы-биле 1994-1995 чылларда федералдыг программазының V үүлүнүң 8 пунктузунга дүүштүр банкылар аразының айыыл чок чорук албанын тургузарын дүргелдедир. Россия Федерациязының Айыл чок чорук чөвүлелиниң аппарады (О. И. Лобов) ол сорулганы боттандырары дээш контрольду күштелдирер.

4. Россия Федерациязының Экономика яамызы рубльдиң үнезиниң хенертен оранчок улуг батканының багай ужуктарын чиигедир болгаш ооң-биле холбашкан хөреглел өртектериниң өскениниң талазы-биле хемчеглер дугайында саналдарны бир неделя хуусаада киирер.

5. Россияның Күрүненің үндүрүг албаны (В. В. Гусев):

Россия Федерациязының Төп банкызы-биле кады ажыл-агыйжы субъектилериниң хереглекчилер-биле санажылгалар үезинде валютаны кайы хамаанчок котировкалаарын ажыглааны дээш торгаал хемчеглериниң системазын ажылдап кылыр;

адак төнчү хереглекчилер араазынга санажылгаларга даштыкы чурттарның валюталарын ажыглаарын хоруур дугайында дүрүмпү күүселдирин хандырар сорулга-биле магазиннерге болгаш үүрмектеп садыглаар садыгның өске-даа албан черлеринге болгаш чонга ачы-дуза чедирер бүдүрүлгелерге бараанларга база ачы-дузага өртектерни даштыкы валютага чарлап көргүзерин хоруур.

6. Россия Федерациязының Айыл чок чорук чөвүлелиниң «Саң-хөө рыногунуң хенертен баксыраанының чылдагааннарын илередир талазы-биле күрүне комиссиязының ажылының түңнелдериниң дугайында» айтырыг талазы-биле шиитпирин болгаш Саң-хөө рыногунуң хенертен баксыраанының чылдагааннарын илередир талазы-биле күрүне комиссиязының илеткелин массалыг информацияның чепсектеринге парлаар.

7. Бо шиитпирниң күүселдези дээш контрольду Россия Федерациязының Айыыл чок чорук чөвүлелиниң аппарадына (О. И. Лобов) дагзыр.

Россия Федерациязының Президентизи — Россия Федерациязының Айыыл чок чорук чөвүлелиниң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Россия Федерациязының Айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретары О. ЛОБОВ.

1994 чылдың ноябрь 2.

Чагыргаларда

АМ-ДАА ШИМЧЕНГИР ЭВЕС

Бай-Тайга кожуун чагырыгазынга «Кем-херекти баш дур болдурбас талазы-биле оойлу-дүрүм органнарының, ус чер чагыргаларының, удурүлгелер болгаш организацияларның чаңгыс аай угланыышкынын чедип алыр дугайында» дүүштүрүлге чөвүлелиниң хуралы болуп өткен.

Хуралды кожуун чагырыкызы Н. Ч. Ооржак удурун эрттирбишаан, бо хүнде кожуунуун девискээринде боон турар кем-херектерге доктаап, ону болдурбас талазы-биле суур, уму чагыргаларының, хоойлу-дүрүм органнарының четтес ажыллан турарынга докаан. Кожуунуун девискээринге быска үеде 3 кижиниң амы-тынынга чедип, өлүүкү херектер болганын улуг дүвүрээзин-биле сайгарбышаан, чер-черлерде кижилерге төптери ажылын кошкадын, удуртукчуларын оң-биле харылаазы кошкан, кижи бүрүзүнге, өгүүлеллерге чедип ажылдаайы, ыпаар хөй-иитиги, социал педагогтарны долузуниле хаара тутпайы турарын йытканы.

Шуутту суму чагырыкчылары, удуртукчулар чыглып келген соонда моон түнел ыдурун, кандыг хемчег пелей алырын шиитпирлээрин кожуун чагырыкчызы чугаалаан. Ылаңгыя Тээли суур (чагырыкчызы С. Салчак), Бай-Тал сумузу (чагырыкчызы М. Хертек) чагыргаларын девискээринде болуп турар кем-херек үүлгелиишкиннери чоннуң кончуг дүүрелип турар. Чүгле октябрь айда Бай-Тал суурунуң хорам дээн хүрежир мөгелеринин бирээзин А. Алдын-оол Культура бажынының чоонунга өлүрткен, каш-ла хонаанда база бир кижиниң амы-тынынга четкен. Бо болуп турар кем херектериниң өзү — арагалаашкында.

Кем херекти баш удур болдурбас талазы-биле кожуунда тургустуган дүүштүрүлге чөвүлелиниң ажылы көүлбес (даргазы чагырыкчының социал политика талазы-биле орадакчызы М. С. Ооржак). Кожуун чагырыкызы суму чагырыкчыларындан, удуртукчулардан канчаар чон-биле ажылдап, хемчег ап турарын чугаалап баарын өгөөн.

Кожуун чагыргазының талазындан иштики херектер, суд, прокуратура черлериниң кадрлар-биле бижыглаар дээш бажың-балгатты садын берип, дузалажып келген. Ылаңгыя-даа оларның шимчегир, дайынчы ёзу-биле ажылдаары четтес. Иштики херектер килдизиниң начальниги Г. Д. Донгак, прокурор Е. С. Серен, улус судьязы Е. Х. Дажы-Сербе боттарының ажылында четтестерни хүлээп албышаан, моон соңгаар демниг, чаңгыс аай угланыышкыныг ажылдаарының чугулазын хүлээп көргөннер.

Ылаңгыя аныяктар, херээженнер ортузунда ажыл кончуг сула. Дөрт херээжен кижилер амы-тынынга четкени дээш шиттиргеннер. Чөпшээрел чок арага садып турар хамаатылар-биле үндүрүг инспекциязы, иштики херектер килдизи канчаар ажылдаарын тодаргайлаан.

Чонуун идегээш, бүзүрээш соңгуп алганы суму чагырыкчыларындан чон негелдени тургузуп кээр үе турар болгай. Сөөлгү үеде суму чагыргаларының девискээринде чон хуралдарын эвээш чыып, корум-чурумну быжыглаар айтырыгларже оларны хаара тутпайы турарындан бо херектер боон турары магатчок. Бай-Тал суму чагыргазының даргазы кижилер хуралдарга чыылбас, улус кортук дээн чугаазын хүлээп алыры берге. Бир эвес соңгудуп алган даргалар чонунга сеткили-биле ажылдан берип, оларны көдүрүп, угланар болза, бүгү чон багай эвес болгай.

Чөвүлелдин хуралынга кем-херектерни чавырылдыр талазы-биле хемчеглерни хүлээп алгаш, бо талазы биле доктаалды чагырыкчы хүлээп алган. Ноябрь айның эзлчег чок коллегиязынга бо айтырыгны чугаалашкаш, ыыкгыы хемчеглерни алырын көргөн.

Бүгү сумуларга чон хуралларын эоттирер хайгыылчылар бөлүктериниң рейлдерин доктаамал чорудар, культура бажыныларында боон турар хемчеглерге хоойлу-дүрүм ажылдакчыларын, кожуун, суму удуртукчуларын кириштирип, чонуун чаны-бүрү кезээ-биле ажык чугааны чорударын дааскан.

Чечекмаа САЯ.

Тээли суур.

●Хүннүң чугула айтырыына интервью●

НЕМЕЛДЕ ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНАР

Тараа шөлдеринде дүжүт ажаалдазы адакталып чорда-ла, көдээ черде база бир чымыштыг иш—кыштаглаашкын — малчыныарның кышкы турлаглар—кыштагларынче көжүп киргени-биле эгелээн. Көдээде сезончуг ажылдар ындыгла болгай, дараалаштыр улажып, улажып-ла турар. Белеткеп алганывыс мал чеми кышка чедер-четпес, чедир тыптышар, тарааны дүрген чедир дооспааже хоржок дижип турда-ла, кыштаглаашкын үези келгени бо.

Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының мал ажылының талазы-биле килдизиниң начальниги У. Д. Дөмүр-оол-биле бөгүнгү беседаның кол айтырыы ынчангаш кыштаглаашкына ажыл-агыйларның кайы хире белеткенгени, иинти байдал черле кандыгыл, чедер-четпезиис үүл, харыысалгалыг бо ажылче малчыннар канчаар кирип турарыл дээн угланыышкыныг кылдыр тургустунган.

Кыш —малчын кижиге шылгалда дижип турарывыста үве-ле бар. Шылгалда...Бо таварылгада ол өстүн утказы өодунуу-биле ханы, опзагай. Амыдыралдың негелдези-биле эн бети: малчын кижиниң ажылын кайы хире билириниге, өердилгениге, ажылгырыга, арга-мергежилиге, тураоруунга, шыдамыыга шылгалда-дыр. Үүге дизе чыккылама соокта ажылының түнели-биле малчынның ажылы, кышка канчаар белеткенгени, хүлээнген ижинге хамаарылгазы, шынап-ла, көстүп келир болгай. Үүгле ол-даа эвес, ажыл-агыйның удуртукчузунуң болгаш мал ажылының тускай эртемниглериниң ажылга хамаарылгазы база көстүп келир.

— Республиканың ажыл-агыйларының дыка хөйүнде саң-хөө кризиси уламчылавышаан болгай, ажыы-биле чугаалаарга, орулга дугайын кым-даа барык ыыттавастаан, үүгле өрс-шире, өре. Ол кадында мал ажылында байдал база нарын, мал бажы немежип, өзер тудум, дедир барган деп чугаалажыр апарган. Эрткен чылдың кыштаглаашкынының түнели-биле хорамча, чидириг хөй болган болгай. Ооп түнел үндүрүп, кыштаглаашкынны харыысалгалыг чорударының чугулазын ажыл-агыйлар удуртукчулары, мал ажылының тускай эртемниглери ^аш удур бодап-ла турар боор аа, Эйнук-оол Дордумович?

— Эрткен кыштаглаашкындан черле түнел үндүрер апаар овс. Кылдыңган, кылдынмаан, күш четтирбейн-даа барган айтырыгларывысты саңгара көрүп, шиитпирлеп, байдалды чер-черге анализтеп көрүп турар бис. Ынчан харыысалга, ажылгыр, шимченгир болурунуң дугайында айтырыг чайгаар-ла тургустунып келир. Мал бажының чидирип, хорамча дугайын чугаалай бээргенске, ол айтырыглар дөмей-ле тургустунар, харыысалга дугайында дээрим ол-дур ийин.

Ажыл-агыйлар кыштаглаашкына тус-тузунда белеткенген, айтырыгнын чугулазының дугайын республика, кожуун чергелиг ажыл-агыйжы чугааларгa доктаамал чорудун келдивис. Иинти байдал бөгүнде кандыгыл? Республиканың ажыл-агыйларында бода мал 640 кыштага кыштаар, хөй, өшкүнүн кыштаа—3830. Кыштаг бүрүзүнге белеткел бөгүнде кандыгыл, алызында барын, түнел кандыг болуру ооң улуг хамааржыр. Специалистер, малчыннар-даа ону харыысалга биле медерен, билип турар. «Кышка белеткелим кандыгыл» деп айтырыгга кандыг харыы берип болурун кижи бүрүзү тус-тузунда бодап-ла турлар боор. Ажыы-биле чугаалаарга, эрткен кыштаглаашкынының түнели-биле хорамча, чидириг хөй болганга эвээш эвес болгап. Ону ылаңгыя Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл кожууннарның ажыл-агыйларына хамаарыштыр чугаалап болур. Ооп түнел үндүрери чугула.

— Мал-маганны кыштан хүр ажырарынга идиглиг боон болур үүлдер, негелделер эвээш эвес болгай, чижээ, малчыннарның амыдырал хандырылгазының айтырыыдыр, ырак-узак коданнардо ажылдап турар кижилерге хамаарыштыр кол негелделериниң бирээзи ол. Чамдык ажыл-агыйлар экономиктиг берге байдалдың ужу-төнчүзү көзүлбес, мунгаш долгандырыындан үнүп, хөндүрүлүп чадап турарындан. малчыннарның акша-шалының айлыы-биле төлеп берип шыдаайын турар болгай. Ыыдыг байдалда оларның хандырылгазының айтырыыны кыжын кичээнгейлиг көөрү чугула апаар-дыр.

— Ажылчыннарынга шалын берип чадап турар ажыл-агыйлар хөй. Саң-хөө талазы-биле берге байдалыг черлер бар. Өре-шире, ыаныбүрү үндүрүглер, чээлилер хуузу, техника, транспорт, электри чарыгдалы, ачы-дузаа чедирилгези дээш, ооң ынайдаа санап, адаар чүве болза, эндерик чүве-дир ийин, өртектериниң соксаал чок доктаамал өзүп турары—ажыл-агыйларны амгы байдалдарда парын байдалга таварыштырып турар. Үлетпүр продукцияларына болгаш ачы-дузаа чедирилгезинге өртектер мурнап, дүрген өзүп, улгадын турарын билир болгай бис. Деп эвес мындыг байдалды кончаарыл?

Малчыннарның хандырылгазын ажыл-агыйлар боттарында бар бүгү аргаларны ажыглап, доктаамал кичээнгейде тудуп турар. Далган, тараа база продуктуларын бодун бээр арганы чер-черде база ажыглап келген. Дузалаптарының аргаларын көрүп турар. Кыштаглаашкын үезинде малчыннарның социал, медицина, аъш-чем хандырылгазының айтырыын чогумчалыг тургузарын кожуун чагыргалары ажыл-агыйлар удуртукчулары, көдээ ажыл-агый эргелелдерибиле кады демнежип, чогумчалыг кылдыр шиитпирлээр ужурлуг. Ол талазы-биле чер-черде дуржулга бар болгай.

— База бир чугула айтырыг — мал чеми. Чаъстыг, долу-чайыктыг чай мал чеминге сиген кезин белеткеп алырыга моондак болган болгай. Мал чемин чижек-нормазынга чедир белеткеп ап четтикпээн ажыл-агыйлар база бар, мал чеминиң быжыг курлавыры чокта, кыжын парыыдан болур. Мал чеминге бергедежи берип болур ажыл-агыйлар хөй бе, Уйнук-оол Дордумович?

— Кыштаглаашкынче 106 мун баш мыйыстыг бода мал, 32 мун төрүүр инек, 678 мун шээр мал, 27 мун хире чылгы мал, 4700 иви, 9 мун хире хаван кирип турар. Мал чеминиң чижек-хемчээлин аңаа дүүштүр ажыл-агыйлар аайы-биле сапап үндүрген. Иинти-зи-биле 395 мун тонна хемчээлдиг чем единицазы негеттинип турар. Белеткеттинген мал чемин сапап көөрге, амдыызында хереглеллин 38 хире хуузун хандырып турардыр. Эвээш, негелдеге дүүшпейн турар. Тараа ажаалдазының түнели-биле 30 мун тонна мал чеми немежир деп санап турар. Мал ажылдыг ажыл-агыйлардан 44 ажылагый бир башка опааштыр 7 центнер мал чеминиң единицазын белеткеп алган. 20 ажыл-агый —7-10, 17 ажылагый 10-дан 15 центнер чедир мал чеминиң единицазын белеткеп алган.

Мал чеминге бергедеп болур ажыл-агыйлар бар. Ынчангаш ооп-моон таныышкын, дугуржуп, хемчег, ап, хөделир апаар-дыр бис. Чайын долу дүшкен, мал чеминге, тараа дүжүдүнге ооп чидириг-когаралдыг болган ажыл-агыйларны, өске-даа ажыл-агыйларда тургустунып кээп болур байдалдарны өөренип көргеш, бар мал чемин чедиштиринин, үлээриниң хемчеглерин Кодээ ажыл-агый яамызы көрүп турар. Ажыл-агыйлар аразында дугуржур, артыкшылдыын үлежир, садыглажыр, орнажыр байдалдыг апаар-дыр бис.

— Дуаа кадыптар ажыл-агыйлар бар, ол-даа болза эки-дир.

— Арга бар деп санап турар бис. Чижээ, Бии-Хем, Таңды, Эрзин, Тес-Хем болгаш чамдык өске-даа кожуунар тараа, сиген, саван-биле дузалан болур аргалыг.

— Эрзин биле Тес-Хем кожууннар сөөлгү чылдарда тараа-быдаа өстүрер, мал чеми белеткеп, мал бажы камгалан алыр талазы-биле черле багай эвес чорун турары эскертиинп тур. Эрзинде ылангыя «Мөрен» совхозтун тараажылары бо күзүн база тараанын чаагай дүжүдүн алды. Солунга кээп турар медээлерден бистин билип турарывыс — эрткен чылгы мал чеминден арткан курлавыр бешки бар боон турар болгай.

— Ол ийин кожуун эрткен ийи чылда, шынап-ла, шору чорун тур. Мал бажы камгалан алыр талазы-биле база.

— Сүт-бараан фермалары кышкы үеде берге байдалдыг участок апаарын эскерип келдивис. Кыш кандыг болурун баш удур магадылаар арга бар эвес, белеткелден-не кончуг хамааржыр апаар-дыр ийин але?

— Сүт-бараан фермаларында берге айтырыглар, шынап-ла, бар. Дыка хөй фермаларда механизастаан дериг-херекселдер эргижирээн, ыыдыг байдалдан үрелиишкиннер бола болу бээр. Септеп-селип, чаартын алыр дээрге айтырыг акша хөрөңгиге кээп үзер. Чаарты, эде кылыр ажыллар эвээш эвес. Айтырыгның чугулазын барымдаалап көргеш, күрүне бюджединден 440 млн. рубльди үндүрүп берген Сөөлүнде келген чиигелделіг чээлиден база акшаны фермаларга одаар үүл, дус, артын кезектер садып алыр сорулгалыг, электри энергиязының чарыгдалы дээш үлээн. Оон-биле кады суг сөөртүр машиналар немей садып алырыбиле акшаны чогуур заводтарже шилчиткен. Ону кэриниң аайы-биле ажыл-агыйларда мал коданнарында байдадды өөренип көрүп турган, үлээр апаар-дыр бис ийин. Акша үүктелип, бичиилеп гээр болгаш, ону чедиштир үлээри база улуг айтырыг боор чүведир ийин, акша чедиппес боор-дур.

— Кирген акшаны хирешаа-биле хереглелин ажыл-агыйлар тып алыр арганыг боон турар бе?

— Агрегаттар дериг-херекселдери, артык кезектер, хоолай демирлер, шил, плёнка, кадаг, септелгеге эргежок чугула янзы-бүрү материалдар чагыткапының аайы-биле, тывылган аайы-биле кезекчамдыктап, үзүктелиишкиниг, орайтап-даа болза кээп турар. Шаа ындыг. Шуутту хары угда белеп тыпты бербес боор чүве-дир ийин. Ынчангаш чамдык чүүлдерни удур кылыр апаары ында.

Сүт-бараан фермаларынга хамаарыштыр, кыжын улуг бергедээшкиннерден чайлаар сорулга-биле чөр-черге немелде хемчеглерни алыры чугула. Багай эвес белеткеллиг фермалар бар, чедир белеткенмээн улус дарый хөделбээже хоржок. Чижээ, «Межегейнин», «Россия» совхозтун, «Хорум-Даг» колхозта сүт-бараан фермаларында байдал ындыг-ла чедимчелиг эвес деп чүвени ында удуртукчулар, специалистер харыысалга-биле билип-ле турлар боор.

Эрткен кыштаглаашкында кодур нептерээн турган болгай. Ол талазы-биле хемчеглер алдынган, аңаа удур даштыкы күштүг эмнерни садып ап, ажыглаан. Хой чуулдазын ажыл-агыйлар бо чылын ийин, үш-даа удаа чоруткан.

— Ажыл-агыйларда саң-хөө берге байдалын үстүнде какысы-даа бол, чугаалашкан болганыныста, өртектер дугайында бөгүнде чүнү чугаалап болурул? Эзт комбинаттары боттарының өртектерин алавышаан хевээр-ле ыйнаан. Ооп кадында чогуур үезинде санашпайн баары база бар. Ийи таланың саң-хөө харылзазында чедимче чок бир чүүл ол болгай. Чижээ, эзтти хүлээп ап турар дугуржулга өртээ чежел?

— Доктаамал тургустунуп келген айтырыг-ла болгай ол. Эзтти хүлээп алыр өртээнин чиик боон турарындан ажыл-агыйлар, кижилер хууда малын дужаарын чылдырып турар. Көдээ ажыл-агый продуктуларын хүлээп ап турар бөгүнде өртектер ону будүреринге үндүрген чарыгдалдарны херек кырында дугдавайн турар. Октябрь 1-нин байдалы-биле эзт комбинадының эзтти хүлээп ап турар өртектерин чижек кылдыр көргүзерге мындыг: цнек эзди-дир, бирги категорияның эздин бир килограммда 2200 рубль, хой эздин база-ла бирги категорияның килограммда 1400 рубльге хүлээп ап турар. Чиик өртектер-дир, ону канчаар-даа санап келиргe, будүрүлге чарыгдалдарын бөгүнде дөмей-ле дуглан шыдавас. Өскээр дужааптар-дыр деп бодаарга, өске болбаазырадылга черлери чок-тур, кайнаар аппаар сен, мындыг байдалдыг улус-тур бис. Рынокта эзт өртээ кандыг ийин.

Сүттү хүлээп ап турары база ындыг. Дугуржулга өртээ—350 рубль. Хоорай магазиннериндe холуп каан сүттүң өртээ оон улуг болгай. Дүк база ындыг, чер албас. Хой дугун тозан бир чылдың өртектеринге дүүштүр 40 коэффициент-биле ап турар. Бир килограммда —1 мун рубль, дотация-биле харын 3 мун чеде бээр. Өшкү дугунун өртээ база ындыг байдалдыг.

Мындыг байдалдыг тургаш, орулга дугайында чүнү чугаалаар боор. Будүрген продукциязын чогуур өртектерге чедирип албаска, нарын болбайын канчаар. Каражага алыспышаан, ажыл-агыйлар болдунуп продукциязын чиик өртекке бээр ужурга таваржып турар мындыг-дыр.

— Бөгүнде сорулга чүл, ажыл-агыйлар удуртукчуларынга, мал ажылының тускай эртемниглериниге солуп дамчыштыр чүнү чугаалаарын бодап тур силер, Уйнук-оол Дордумович?

— Мурнувуста — кыштаглаашкын, холувуста иинтиниң малы, кыштан ону ончаменди ажырар сорулга салдынган, бөгүнде удур кылыр ажылдарывыс эвээш эвес болгай. Ону ынча деп ажыыбиле чугаалаар апаар. Ынчангаш бар аргаларны ажыглап тургаш, немелде боттуг хемчеглерни алыр. Кажаа-хорааны хынамчалыг көөр, удур кылыр ажылларны шуудадыр.

Дус өртээн шилчилин каан, ону сөөртүп, эккоп алырын удуртукчулар организастаар ужурлуг. Үеним негелдезибиле боттарын боттары хандыртынып, немелде хемчеглер ап, эде-хөре тыртынып, бүгү күштү кыштаглаашкынче угландырары чугула.

Вера КУУЛАР.
чугаалаашкан.

КОЛ КИЧЭЭНГЕЙНИ ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ ШЫНАРЫНЧЕ

Ак-Довурак хоорайда хоорайның өөредилге килдизи бо чылдың февраль айда тургустунган. Мооң мурнунда хоорайда школалар, уруглар албан черлери болгаш өске-даа өөредилге черлери кожуунун өөредилге килдизинге хамааржып турган.

Хоорайның өөредилге килдизиниң эргелекчизи Ю. К. Ооржак-биле ужурашкаш, өөредилге черлериниң ажыл-ижи, кышка белеткелин сонуургап, оон каш айтырыг салырымга, ол улуг күзелдин-биле харыылап берде.

— Хоорайның өөредилге килдизи тургустунгаш үр болбаан болгай, килдис ажылдаар оран-сава, дериг-херексел-биле кайы хире хандыртынып алдынар, Юрий Октяевич?

— Бир дугаарында демдеглеп каар үүлүм —хоорайга кожуундан ангы өөредилге килдизин тургусканы черле эки үүл болган. Мооң мурнунда школа директорлары, башкылары, өске-даа өөредилге ажылдакчылары албан-даа ёзунун, амы-хууда айтырыг тургузуп, кожуун төвүнде өөредилге килдизинге баар. Ыпаар баар автобус манап, ыдаа оочур манап олурда, барык хүн чартыы эртер чүве болгай, ам ындыг чүве чок болган.

Килдис баштай ажылдаар кабинет, олурар стол, сандай, документилер сугар шкаф дээш, өске-даа үүлдер талазы-биле бергедээшкиннерге таваржып турдувус. Стол, сандай болгаш өске-даа үүлдерни кожуунун өөредилге килдизинден, өске албан, организациялардан диленип, тыптынын алдывыс, ам-даа чедишпес. Хоорайда аалчылар бажыңынын адакны кадында ам турумчуп алдывыс. Борта «Тыва даг-дүгү» комбинатка хамааржыр албан чери турган чер болгай. Бодумдан ангы ийи инспектор, бухгалтер бар, амдыызында ажылдап олурар өрээлдеривис чылыгдыр.

— Юрий Октяевич, хоорайда өөредилге килдизиниге хамааржыр кандыг өөредилге, албан черлери барыл, оларның ажылы-биле кыска таныштырып өөрүгерем?

— Хоорайда үш ортумак школадан ангыда, 7 ясли-сад, башкы училищеэн, профтехучилище, өөредилге-бүдүрүлге комбинады, элээди уругларның «Чодураа» клуву, кежээки школа, школачылар бажыңы, элээди уругларның спорт школазы бар.

Үш ортумак школада 2727 өөренген өөренип, оларлы 210 башкы өөредип, кижизидип турар. Башкыларның 15 хуузу эр башкылар, сөөлгү чылдарда школаларда эр башкыларның саны эвээжеп турарын эскерип турар мен. Башкы кадрлар-биле школалар колдуунда хандыртынган, даштыкы дыл, музыка башкылары арай чедишпейн турар. Ясли-садтар кижизидикчи башкылар-биле долу хандыртынган. Бичии чаштарга таарымчалыг байдалдар «Золотой ключ», «Теремок», «Светлячок» ясли-садтарда тургустунган, бо коллективтерниң ажылдакчылары кызымак ажылдан турар.

Мооң мурнунда кожуунун аныяк техниктер станциязы чуртталга бажыңының подвалынга турган. Ам ону школачылар бажыңы кылдыр эде адап алгаш, бистиң-биле кожа өрээлдерде эккеп алдывыс. Мында 10 ажыг янзы-бүрү белгүмнер ажылдап өгелээн.

Үр үеде ажылдап келген өөродилге-бүдүрүлге комбинадында болгаш мооң мурнунда амыдыралы хандырылга комбинады турган черде эрткен чылын ажыглаттынган элээди уругларның «Чодураа» өөредилге-бүдүрүлге комбинадында хой аныяктар, өөренген өөренген хаара туттунган. Олар боттары ажылдап, өөренип, солун ажылдарны кылып турарлар. Хоорайда өөредилге черлери шупту ажылдап, ажыктыг, солун өөредилгелиг ажылдарны чорудуп өгелээн.

— Эрткен чылын «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чылыг, электри бээр төпке (ЧЭТ) үрелишкиннер болганы-биле хоорайның школалары, ясли-садиктер болгаш өске-даа өөредилге черлерниң одалга системалары доңган, өөредилгелер үр үеде болбайн турган болгай. Бо чылын өөредилге албан черлери кышка кайы хире белеткенген ирги, амгы байдалыңар кандыгыл?

— Ниитизи-биле эрткен кыш хоорайның бүгү чурттакчыларынга берге кыш болган болгай, бажыңнар, албан черлериниң одалга системалары доңган. Школачылар тоннуг, соок класстарга өөренип, үр үеде чамдык школа, садиктерни хаап-даа турдувус. Одалга системалары доңган, хоолайларны чара тепкилээн, бергеден-ле кыптаан бис.

Өөредилге чылы доостуру-биле школаларның, ясли-садтарның болган өске-даа өөредилге черлериниң одалга системаларын солуп, септелге ажылдарын чорудуп өгелээн бис. Борта бисче хоорай чагыргазы, республиканың Өөредилге яамызы улуг сагышты салып, акша-төгерик, материалдар талазы-биле дузаны чедиргген. Бистиң яамывыс одалга системаларын солуп, септелге ажылдары чорударыбиле тускай сметаны тургузуп, 265 миллион рубльди берген. Оон-биле школаларны, ясли-садтарны септеп, одалга системаларын солуп кылган. Ам хоорайның өөредилге черлери боттарының кышка удур кылыр ажылдарын доосканн. Бо хүннерде дугаары 3 ортумак школада, «Теремок» ясли-садта чылыг барбайн турар. Оон чылдагааны — даштын кудумчуда, чер иштинде хоолайларда болуп турар. Чамдык дежик суг төктүп чыдар хоолайдар бар болганы ол-дур. Ол ышкаш чамдык хоолайларны кошкан черлери үрелгилээн, чылыг ынчангаш келбейн турар. Бо черлерде септелге ажылдары чорун турар, сантехниктер чедишпес, ажыл озалдап турары-биле школа, садиктер ам-даа соок, чогуур температуразынга четпейн турар. Бистер кылыр бүгү ажылывыс кылган бис, ам чылыг чүгле ЧЭТ-те, чер иштинде хоолайларның бүдүн, дежик эвезинден хамааржыр.

— Хоорайда бир чаа школаның тулуу ара кагдынып, соксаап болгай, школаларда өөреникчилер саны хой-дур, класстар четчин турар бе, Юрий Октяевич?

— Сөөлгү үеде школаларда өөреникчилер өөренир класстар, кабинеттер чедишпейн, бергеден турар. Тудугжулар суурында ийи каът школада 1147 өөреникчи бар, олар школадан ангыда, школа чоогунда 4 аңгы черде өөренип турар. Школа чанында өргижирээн бажыңнар-дыр ийин. Дугаары 1 ортумак школада 240 өөреникчи өөренир ужурлуг турда, 666 өөреникчи өөренип турар, бо ийи школада өөреникчилериң саны ийи катап хой болуп турары олдур. Чаа школа тудуун уламчылавас болза, байдал бергедээр. Хоорайның школаларында 64 өскүс уруглар бар, интернат чогу-биле бо уруглар база берге байдалда туруп турар. Оон ангыда ада-иезин кагган, хой ажытелдүг, чединмес өг-бүлелер база хой. Ынчангаш интернат тудуун чоорту өөренип көөрү чугула апарган.

— Хоорайда башкылар бажын-балгат-биле бүрүн хандыртынган ирги бе?

— Бир бергеден турар айтырыг бо болгай. Үш школада башкылардан 21 кижи чурттаар оран-сава чок болуп турар. Аалчылар бажыңы доңгаш, ам-даа ажыглалда кирбээн. Эрткен чылын-на ажыглалга кирер беш каът 105 дугаарлыг бажың ам-даа ажыглалда кирбээп, оон башкыларга бажың бээр болган чүве болгай.. Бо айтырыг бисти элээп дүвүредип турар, садып алыр болза бажыңнар бар, а акша-төгерик чок-тур.

— Рынок харылзаалары-ның үезинде ашы-чем айтырыы элээн нарыдаан болгай. Ясли-садтар, школаларда столован, буфет бо талазы-биле капчаар хандырылыы турар ирги?

— Бисте школалар, ясли-садиктер, өөредилге-бүдүрүлге комбинаттары аңгы, ботбашкарыып ажылдап, санхөөну боттары шинтирлээр бухгалтерлериг, Ашчемни боттары акша шилчиткеш, садыы ап турар. Картофель, капустаны элээп курлавырлап алган улус. Дугаары 3 школада, өөредилге-бүдүрүлге комбинадында столованы боттары, 2 дугаар школада столованы Кызыл-Мажалыкта ат комбинады хандырып турар, 1 дугаар школада буфет ажылдап турар. Ниити ашы-чем хандырылгазының талазы-биле байдал эки, ажырбас.

— Сөөлгү айтырыг, эрткен чылгы школа доозукчуларындан каш кижи дээди, ортумак өөредилге черлеринге кирген ирги?

— Үш школадан 127 өөреникчи школа доозуп үнген, олардан 67 өөреникчи дээди, ортумак өөредилге черлеринче кирген. Школаны 9 кижи медаль-биле, оон иштинде ийи өөреникчи алдын медаль-биле дооскан. Дугаары 1 школадан 37 доозукчудан 14 өөреникчи дээди, а 8 кижи ортумак, № 2 школадан 17 кижи дээди, 28 өөреникчи ортумак өөредилге черлеринче кирген. Моон алгаш көөрге, школаларда өөредилгениң шынары эки, быжыг билиг берип, эки ажылдап турар башкылар хой-дур. Башкылар кол кичээнгейни өөредилгениң шынарынче, өөреникчилерниң сонуургалын барымдаалаар ажылче салып турарлар.

Интервьюну Хөюг-оол МОНГУШ алган.

АЛДЫРТПАЗЫ ОЛ БЕ?

Арагалаашкынга удур үр чылдарда шудургу-ла хүрежин келдивис. Кандыг-даа түнел чок. Арага ижерин каап чадаавывыс ол ирги бе? Арагалаар чоруктун уязы сула салдынган оранныарның бирээзи Барыын-Хемчик апарды. Эзириктериң өндерлиг турарын чон билир.

Октябрь 22-де «Хемчиктин сылдызынга», ноябрь 3-те «Шынга» кезер эмчи кижиниң бижээн үүлүн номчудум. ТР-ниң бөжен чылынын байырлалынын хүннеринде кижилер холуннан өлген он ажыг кижи соок бажынга чыглы берген чыткан болду. Ол-ла үеде кижиге өлүткен үш кижини чаңгыс хүн ажаагаан таварылга база турган деп дыңнадым. Эң аар качыгдал-дыр. Сөөк-даяа сыныгаа ийикпе азы чиик кемдээннер та чеже чүве. Арагадан хоранныын өлүп турар таварылгалар ол санга кирбейн турар. Эзириктериң бужургаанчыын, шаптыктын канчаар ону. Өске улуска дегбезе-даа бот-боттары кезек-кезек бо-ла шашкылажы кааптар. Элээр улуска коргунчугдаа.

Эзириктер-биле демиселди чүгле тускай хүлээлгелиг, белеткелдиг, шыдаар кижилер чорудар аргалыг болу берген үе-дир. Чорумалдарны олар херекке-даа албас. Харын-даа «эртемин» көргүзүп, эттээрин, согарын болаарлар. Чаңгыс-ла бо чайын мээн билирим безип, чеди кижи төрелдериниң холундан чок болду. Оларның чаңгызы айыл-халапка таварышкан. Өскелери арагага хоранныын ийикпе азы кижи холундан өлген.

Амгы үеде кижи мөчээн черге улустуң арагалаары атла болган чүве бо. Мөчээн кижини ажаагыжеге чедир ийи, үш-даа дүн-хүн улаштыр ишкеш турар. Ында-мында ушкулап-даа калган чыдарлары бар-ла. Шуугаар, чалчыттынар-даа улус турар. Чеден хар ажыл чоруур пазынымда неже кижи ажааганынга барбадым дээр. Амгы үеде ышкаш арагалаар чорук турбаан. Орус чоннун кижи ажааган черинге база эвээш авес барып чордум. Оларның чаңчылы бистен сыр өске. Кижизин ажааваан шаанда арага амзавас. Хөөрге качыгдал митингизи-даа кылып турбас. Хөөржүдүлге төөгеп соонда, ам арага-дарызын, аш-чемин делгеп салыр. Янзы-бүрү аш-чем арбын болур. Хөөржүдүлгеге киришээн чорумалдарны хүлээвес, ужур-чевин чугаалааш чорудуптар.

Орус, тыва чоннун ол-бо чаңчылын албадаар бодалым чок. Кижилериң эргези, туразы. Ыпчалза-даа мөчээн кижини орнукпутпаанда арага иже бээрин бзуга таарыштыпас деп сапаар мен. Орус чоннун ындыг үеде электен арагалаваазын чөпсүнгеш, ындыг болган болзувусса дээн күзелим-дир. Качыгдаанларга дузалажырын бодап келгеп улус, дегийт-ле арагазын сенней бербейн, ооздун будуниге тутсугулап бергеш, чүүхөзүн кылчып берзе. Ол эвезе, акша-биле дузалашса улам эки болгу дег. Дуза кадарын бодап келгеп кижи ушку-тургуже арагалап, эзирип алырга, дуза эвес, а дужамык болур эвеспе.

Эрге-чагырга органнары амгы үеде арагалаашкынга удур ажылын дыка-ла сулиратка-дыр. Чоннун амырдыжы, корум-чуруму дээш дээштиг хемчеглерни дарый ап чорудары күзелиг-дир.

Самбуу КУУЛАР,
Ак-Довурак хоорай.

ХООЧУННАР ЧУГААЛАП ТУР

Солуннуң корреспондентизи чоокта чаа Сүт-Хөл кожуунун Хөр-Тайга сумузунга чедип, хоочуннар-биле совхозтун, суурнун болган школаның ямыдыралының дугайында чугааны кылган. Ону ам моон адаанда парладывыс.

Докур-оол Сотпаевич ТУЛУШ, хой чылдарда Советтер ажылынга ажылдап чораан:

— Школаның байырлалы хөлчок эки эрти. Ол школаның баштайгы доозукчуларының бирээзи мен. Суму даргалап чораан, чаа школа тудуунун талазы-биле айтырыгны хой чылдарда тургузуп келдим. Бо айтырыгны үстүү черлериң даргабошкадары тоомчага албайн келгениинден араттарның бежеп беш чыл бурунгаар, халаска тудуп бергени тар, кызыы коридорлуг, бичежек өрээлдерлиг школазында сургуулдар сыңмарлажып өөренип турарлардыр. «Акшаландырыышкын бүде бээр чүве болза, келир чылын чаа школа тудуун тудуп өгелей бээр» — дээн, Тыва Республиканың Президентизиниң медээзин дыңнаап, чоп дыка-ла амыраң, өөрүп тур. Мээң ажы-төлүм бала бо школаны доосканн, тускай эртем-билигни чедип ап, улус ажыл-агыйынын аңгы-аңгы адырларында ажылдап чорлар.

Сөөлгү каш чылда суурвуста социал тудуглар немежип келген чүве бо. Совхозтун экономиказы база ыымбай быжыглыг олурду. Ам ажылчыннарның шалың акшазы өй-шаанда үнметтээн, бергедээшкиниерге таваржып тур. Чурттакчы чоннун хууда малынга бажы-чыл келген тудум өзүп турар. Ол бир эки чүве-дир. Аргыжылга айтырыы бисте берге. Ишкиннерни кежилдир чеже көвүрүг тутпадыыс дээр. Суг, үер келгеш-ле алган баар. Чок болза үрелишкинге таварыштырар. Малчыннарның турлаа бертбедик, кадыр черлерде турар. Кышкы үеде чүгле аттиле арсыжып, ситен-ширбиишти, аш-чемни илчирбелиг трактор-биле чедирер. Берге-ле дээш көрүч алган олурар эвес, бир демниг ажылдаар ацаар.

Төмүр-оол Ичин-Норбуевич ОНДАР, хой чылдарда мал эмчизи болуп ажылдаан:

— Пазының улгатканн. Бо чылын 77-леп тур мен. Тос уругнуң ацазы кижи болгаш, школаның байырлалынга кызын-кылайын чораан чедип барган мен. Школа аратарның акша-көнеек чокка тудуп берген оран-саказы-ла болгай. Уругларым шуптузу аная өөренип чордулар. Уругларымдан үш кижи дээди эртемниг башкылар, бирээзи кижи эмчизи, тускай эртемниг ковар-даа, тудугжу-даа уругларым бар. Школаның байырлалының соналуун эртип турарынга өөрүп тур мен.

Ниитизин малының бажының санының эвээжеп турарын эскерип, дыңнап чор мен. 1951 чылдан бээр мал эмнеп келдим. Ынчан колхозка шээр малдың саны 70 мун баш, мыныстыг бода мал — 1000 чедип, Ак-Талга, Ишкин-Аксынга — ийи черге ферма турду. Малдың баш санын көвүдедириниң, оон продуктулуг чоруун көвүдедириниң үндезини — уксаажыдылга ажылын өкижидери, өй-шаанда боозадын тарыыры, эдештирери, чуулданы чыл дургузунда 2-3 удаа кылын чорудары, кажаа-хораанын дезинфекциялын чыл бүрүде ыыап-ла кылыры. Бо бүгүнү сагын, сарыгга, кодурга болгаш малдың оон-даа өске аарыгларынга удур баш бурунгаар хемчеглерни ап чорудар болза, малдың баш санын өзер. Өзүген мал — өшкүнүн ийистээри суг көвүдээр.

Дадар-оол Көк-оолович МОНГУШ, хой чылдарда бухгалтерлеп, агрономнап, салбыр эргелекчилеп ажылдап чораан:

— Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың Хөр-Тайганың чонунга байыр чедиргенин онзалап дыңнадым. Ол ышкаш ТР-ниң Президентизиниң, Чазааның, Дээди Хуралының школаның болгаш суурнун социал амыдыралынче кичээнгей салып турарынга өөрүп, хей-аът кирип тур бис. Бо школаны беш оглум, бир кызым дооскан. Шуптузу дээди, тускай ортумак эртемни чедип алдылар. Бодум хой чылдарда бухгалтерлеп, салбыр эргелекчилеп, агрономнап-даа чордум. Ишкиннерни кежилдир көвүрүглер тударынга, Чаңгыс-Шиви чедир машина чоруур чазаглыг орукту казын аштаарынга идепкейлиг киржип чордум. Бо чылын пенсияже үнгенимге холбаштыр байыр чедиргген ТР-ниң Дээди Хуралының бижинин депутат Оюн-оол Ондарның меңээ тывысканы чуртталгамга уттундурбас солун болуушкун болуп артар. Солуннуң номчукчулары мени мактаның болур деп соора бодап бөрбөс-ле оор. Ажыл-ижимге үеелди ап, чазак шаңналын-даа ап чордум.

Пенсияже үнген-даа болзумаа, совхозтун ажылын амыдыралынга эвээш-бичедаа бол үлүг-хуумну киириштирип, арат ажылагыйынче кирип тур мен. Бо чылын тарын, ажаан өстүрүп алган тараамның кезик чамдыызын совхозтун чонунга чиигеткен өртекке садар бодалдыг мен. Ынчангаш арат ажыл-агыйын хөгжүдер үүле-херекке идепкейлиг киржир күзелдиг мен.

Бичии-Уруг Лопсановна ОНДАР, Россияның школазының алдарлыг башкызы:

— Хөр-Тайга школазынга аныяамдан тура кыргыжемге чедир ажылдап келдим. Хой чылдарда ажылдап келгеш, эге школаны доостурган өөреникчилерим аразында кымнарны чок дээр. Оларга чоргаарланып чор мен. Өөреникчилерим-биле харылзаам ам-даа үзүлбээн. Школаның байырлалынга холбаштыр меңээ байыр чедиргеш, суй-белек сунган өөреникчилеримге өөрүп четтиргенимни солун дамчыштыр база катап плеретип тур мен. Кижини күш-ажыд каастаар. Амгы салгалды күш-ажылга хандыкпылдыг болурупка кижизидери чугула. Ол ышкаш тыва чоннун чаагай чаңчылдарын сагын чоруурупка өөреникчилерни эге класстан, харын-даа ясли, садик пазылыг турда-ла чаңчыктырарын, бойдус байлаан камнан камгалаар буянныг херекке өөреникчилерни өөредирин тон чугула дей саналп, ажылымнын угнинин-даа ынчаар тургузун алган ажылдап чоруур мен.

Хой уругнуң иезин мен. Уругларым база бо школаны доосканнар. Шупту эртем-сургуулдуг кижилер болду. Бир оглум — Алексей Ондар «Чалыы пазын» ансамбльде цирк артизи.

Уруг-дарыгныг кандыг кижилер кылдыр хевирлеттинин кээри ада-иеден, оларның өг-бүлезинге үлегеринден кол хамааржыр боор чүве. Ону-ла ада-ие кижилер утпайн сагып чоруур болзувусса, ажы-төлүвүс дээш сагыжывыс саргывас.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК чугаалашкан.

Ажыктыг сүмелер

АНЫЯК ӨГ-БҮЛЕЛЕРГЕ

Сүттен чем аймаан кылыры

● Сүт дүрген хайынзын, сакпың дүвү хуюксуазын дизе, бир борбак чигирден кир каап алыр. Ынчан сүт сакпын дүвүнге хуюктадбас болгаш белен ажывас.

● Сүт хуюксуазын дээр болза, дүвү кылын савага ону хайындырар. Иштин соок суг-биле чайып каапкап сакпынга хайындырган сүт хуюксувас. Аргалыг-ла болза сүт хайындырар сакпың аңгы болур болза эки.

● База бир арга: иштин баш удур соок суг-биле чайын шаажаң таваклы доңгайты каап каан сакпынга сүт хайындырарга, ол хуюксувас.

● Сүт хуюксуазын база ажа хайынмазын дизе, ону хайындырын турган былган, саарын каап турар.

● Бир эвес сүдүңер хуюксуй берген болза, сүттү дузапкаш, сакпыңны соок сугга тургузуптар.

● Доңуруп каап ийикпе азы соок черге турган сүттү баштай ооңум отка тургускаш, оон чоорту изиг отка хайындырар.

● Сакпыңның эринип долгандыр үс-биле чаап алырга, хайындырыш турган сүт ажа шуравас.

● Бир эвес сүдүңер хуюксуй берген болза, ону арыг сакпынче солуй кудупкаш, каш каът кылдыр сыга тудуп каап өө аржыыл-биле сакпың аксын дуглай салгаш, сүдүңнери катан база хайындырыптынар.

● Хуюксуду хайны берген сүттү шопулак-биле былгай бербейн, ол өпейти хайның кээри билек, ону өске саваже кудуптунар. Хуюксут чыт чиде бээр.

● База бир арга: хуюксут сүттү арыг ак пос өттүр каш улаа шүүрээр. Ол аразында пестү соок сугга сы тудуп ап турар.

● Ирий берген сүттү омлет, оладьи болгаш далганда кылыр оон-даа өске чем белеткээринге ажыглаар. Ирик сүт холаап белеткээл чем эки хөөген болгаш чымчак болур.

● Бир эвес сметанага хой эвес сүт немен алыр болза, сметананы мүнче, соусче база подливче салып турда, ол иривес, адыраш болбас.

● Изиг сүт бодунче янзы-бүрү чытты сиирип алыычал болганда, ону брынза, салат, дузаан ногаа болгаш чыттыг оон-даа өске чем-биле кожа тургузуп болбас.

● Какаону баш бурунгаар хоюг ак чигир-биле холуп алгаш, оон соонда сүтте азы суглже ургаш былгаарга, борбакташпас.

● Соолдурган сүт белеткээрде скороварка дээр тускай, электри күжү-биле ажылдаар сакпыңны ажыглап болур. Сүт чылый бээрге, скороварка «пыылады» дагжан кээр орта, одун эвээжеди долган алгаш, 10-15 минута дургузупда оожум хайындыраа. Бир эвес көвүү (сүттүң өремези) кылын болзуп деп бодаар болза, 20-даа минута чедир хайындырар.

● **Ряженканы** мынчаар белеткээр: хайындыргаш соодуп каап сүтке сметананы холуур (1 литр сүтке чаңгыс бичии шопулак иштиг сметана чедер). Холуксааны былгапбыдган, чылыг черге тургузуп каар.

● Сүт — арын кежи аштаарынга эң эки суук үүл. Сүтке өттүрүп каап борбак хевеш-биле арныңарның кежин эртеннин-не аштап ап турулар.

Парлалга арыннарыдан.

ДАШТЫКЫДА

ДЕЛИ. Индия бодунуң чеңсектиг күштерин Россияның дайынчы самолеттары-биле моон мурнунда чепеглеп келген болгаш моон соңгаардаа чепеглээрин шинтирлээн. Ол дугайында Индияның ужар үүлүнүң вице-маршалы В. П. Кала «медеглээн. Россияның МИГ-23 болгаш МИГ-27 дайынчы самолеттарын моон соңгаар-даа садып алырынга Индия сонуургалдыг.

ОСЛО. Кижи төрелгетениниң төөрүзүнде бир дугаарында Мурнуу полюсче парын болгаш берге аян-чорукту хөрээжен кижи — Норвегияның хамаатызы Лив Арнесен кылып эгелээн. Оон чеде берген черинде агаарның соогу 35-36 градус болуп турарын рация дамчыштыр ол дамчыткан.

ТОКИО. Японияның болгаш Россияның Ыраккы Чөөн чүк девискээриниң губернаторларының эң баштайгы ужуражыышкыны Японияның Ниигата хоорайынга болган. Бо чылдың эгезинден бээр кады ажылдажылганың түүнелдерин болгаш 1995 чылда садыг-экономиктиг кады ажылдажылганың сорулгаларын ийи чурттуң губернаторлары чугаалаажы көрген. Японияның болган Россияның далай байлактарын делегей эргезинин болгаш ийи чурттуң хоойуларының норма-чижектеринге дүүштүр ажыглаарынче улуг кичээнгейни ужуражыышкынның киржикчилери ыглаңдырган.

(РосИТА—СЧТА).

Харылзаалар

АКША САНАП ӨӨРЕНИИЛИҢЕР

Бөмбүрзектиң ыдыы талазында турар Америка динке бистин чамдык улузувус амыр четкен кээр апарган чүве-дир. Бо сөөлгү ийи-үш чылдарда бистиң Тывадан ол оранче каш-даа кижи чедип каапкан. Оларның бирээзи — Дээди Хуралдың аныяк депутады Дмитрий Кольчиков болган. Ол арткен айда Россияның делегациясының составынга федерализм айтырыгларының талазы-биле Американың каттышкан Штаттарынга ийи недеця дургузунда ажыл-албанның командировказынга чораан келген.

Бот-бодундан океан-суг ажылдыр чыдар-даа болза, девискээр-тургузуг талазы-биле бисте дөмейлешкек үүлдер бар: Америкада — штаттар, Россияда — субъектилер. Эде тургустунуушкун деп чүве дугайында эрги ССРЭ-ге алгыржып эгелээн соонда: «Шупту эргелер — төпте, шуптузун Москва чаасканн шинтирлеп турар» — деп, ынчангы Совет Эвилелиниң республикалары шимээнгеннин эгелээн. Ол-ла ынчан чоруп, ол-ла чадыгының көдүрлүүшкүнүнүн салдары-биле мөңгеде шимчеп-тыртып-даа дивес сагындырып турган улуг ССРЭ хөөрек ойнаарак дег, белеин кончуг тос башка чарлыш чаштай берген.

Ам Россияның тургузуг байдалы база ол эрги ССРЭ-ниң ышкаш, чүгле биче хемчеэлдиг дээрден башка. Россия боду ангыланып тускайланган соонда, ол бодунуң субъектилери-биле эрге-хүлээлге, өөчү-хөреңги үлежилгезин-даа кылып чоруткан. Ынчалза-даа бо ажылхерек ям-даа төнчүзүнге чедир чогуп бүтпээн. Мында чедир тодарадыр болгаш төндүр шинтирлээр айтырыглар эжен-эңмежок.

Шак мындыг айтырыгларны Америка деп сайзыраңгай улуг чуртта күрүне доңелинде канчаар шинтирлеп көрүп турар боор чүве ирги? Федеративтиг езу-биле үндезилеттинген черде эрге-хүлээлгелер айтырыы канчаар, кандыг хевирлиг тургустунганы? Бо талазы-биле Америкада байдал кандыгыл дээрзин деңги депутадывыстың делегациязы сонуургап көрүп чораан деп билдим.

Америкада бүгү-ле чүве чүгле акшаның үнези-биле холбаттынган болуру билдингир. Американнарның сонуургалдарының эң-не бедии —акша деп турары үндезиниг чадавас дээрзинге бодум хуумда бүзүрээр мен. Чүге дээрге кайы-даа чуртка рынок экономиказы акшаны санаарынче албадаптар. Ынчангаш Американың эрге-чагыргалары кандыг-даа программаны акшаландырыышкын-биле хандырын шыдаар болза, чүгле ынчан кылыр. А бистерде программаларның сан-хөө-биле кайы хире быжыглаттынганы, бадыктаттынганы хамаанчокка, чүсчүзү-биле үндүр бүлүргүлдептер, а херек кырында амыдыралга оларның чартык-чамдыызы күүсеттинер-ле болза, өкизи ол болур чүве-ле болгай. Ол хамаанчок күүсеттинмейн турар хоойлудүрүмнер, доктаал-саавырлар, чарлыктар, программалар та чеже.

Американнар акшаның чедер шаа-биле янзы-бүрү программалар, төлевилелдер, угланыышкыннар кылыр болгаш оларны бүгү талалыг так быжыг кылып алгаш, удуртулгага ап ажылдаар. Штат бүрүзү боду конституциялыг. Башкарылга системазы оларга кандыг турун болурун база ук штаттарның чурттакчылары боттары шинтирлээр. Ынчалза-даа федералдыг эрге-чагыргаларга чагыртыр үүлдери база бар, ажыы-биле чугаалаарга, кым үүнү борбак бажы-биле харылаарыл деп чүвени олар үзе шинтирлеп алган олурары ол боор ийин

Бир солун дөмейлешкек үүл — штаттар федералдыг эрге-чагыргаларны бактаксаар, ол эрге-чагырга ажылдакчыларын «дүжүметтер» деп адаар. Бистерде ышкаш, оларда артыктажыр хөөннер база бар болганы ол-дур. Шынан-ла харын, бо чырык делегейде чаа үүү-даа чок, кижилер кижилер-биле дөмей дээрзи шын-дыр ийин.

Эрге-чагырганың төлээлери Америкада чоп-биле кончуг хөй ужуражын турар, чүге дээрге дараазында хуусаа келирге, чоп оларны катап, соңгуваан баар болгай. А эрге-чагырга ында янзы-бүрү партиялардың төлээлериндеп тургустунганын билир бис. Ынчангаш кайы-даа партия чоп мурнунга ат-алдарын оскупмас дээш бар-ла шаа-биле шыырбаяр.

Штаттарның бедик деңнелдиг сайзыраң хөгжүүрүнге тускай девискээр комиссиязы тургустунган. Ону 1965 чылда АКШ-тың президентизи боду үндезилээн. турун келген 30 чылдарының иштинде ол-девискээр комиссиязы кончуг улуг ажылды кылып чоруткан. Оон удуртулгазы 13 губернатордан болгаш АКШ-тың президентизинден тургустунган, оон даргазын боттары томуйлап ап турарлар. Федералдыг чазактан штаттарның бурунгаар хөгжүлдезинге акша ушта шавар — оон бир сорулгазы ол. А ол акша чоннун социал хереглелдеринче барып турар. Шак бо комиссияны бисте болза «Сибирь дугуржулгазы» деп девискээр ассоциациязынга деңнештирип болур-дур.

Черде ынчаш тус чер эрге-чагыргазының болгаш күрүне эрге-чагырга органнарының аразында харылзаалар АКШ-та дыка бедик деңнелде таарыштыр тургустунган дээрзинде маргыш кайда боор. Сайзыраңгай бай Американың дуржулгазындан өөренип алыр үүлдер көвей дээрзи билдингир. Бистеп барган делегациялар американнарның чүс-чүс чылдарда хоюглаттынын, таарыштырынып келген харылзааларының системазын каш хонук иштинде хандыр билип алыр харыы кызыы-ла боор. Америка деп чуртту караа-биле көрүп алырынга салым-чолдун шилип алыышкынынга таварышкан аас-кежиктиг кижилер ол чурттуң кайгамчык дески каалама орукторын, садыг-магазиниинде төктүп чыдар барааннарын, чараш архитектуразын, арыгсилиин карак чара магадаарынга ей чүве ыыпаан.

Шынап-ла, американнар хостуг чуртта, бажын ажыр байын чурттаар аргалар кижи бүрүзүнде бердингеп иштилелде кайгамчык бай-шыдалдыг чурттап олурарлар. Оон мурнунда, «сайзыраңгай социализмни тудуп» турган үевисте капиталистиг чурттарны канчаар-даа аажок бактап, оларның дугайында хензиг-даа чырык чүве көргүснес турган болгай. Ам болза оларны чараа көвүктелдир, дээрге үндүр мактааш турун алган-дыр бис.

Делегейде дески чүве кайда боор. Бай-шыдалдыы, сайзыраңгайы-биле кыланайнын олурар Америкада, көрүнчүктүн артыы талазы база бар болуру ышкаш, караңгы хөөлер хой. Безин чадаарда Американың үндезин чурттакчылары — индейлериң айтырыы. Ажыл чоктар, бажың чоктар... парктарда дөштын удуп чыдар кижилер... ком-херек үүлгедиишкини, паркоманнар...

Чаңгыс-ла үүл биске эки билдингир — американнарның акша санап билиринге өөренмес аргавыс чок. А хой акша санаар дизе, баштың мээзин эки шыыладыр ажылдаар херек. Чалгаа кижи хоойлу ёзугаар байый бээриниң орууп кым-даа чогаалын тыпшаан. Бүрүн, долу хереглелдериниң иштилелин тургузуп алгаш, туралааны-биле чурттап чоруур американнарның дуржулгазынга өөрениринден ангыда, болувус чуртувуска аай-баштыг, угаансарыылдыг чорук, карак кызыл ажылаан өске үүү-даа херекчок дээрзин ыяк сактып чоруур ужурлуг бис.

Надежда ЭРГЕП.

РОССИЯДА

МОСКВА. Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин бо хүннерде Удмуртияга ажылчын албаннорук кылып барган. Республиканың удуртукчулары-биле Россияның күрүне баштыны ужуражыр болгаш ында шериг заводтарының бирээзинге барып, бүдүрүлге коллективиниң кежигүннери-биле чугаа кылыр. Боо-чеңсекти чогаадыр талазы-биле Россияның шылгаңгай конструктору Михаил Калашниковтуң төрүттүнген хүнүнден бээр 75 чылынга тураскааткап байырлалга Б. Н. Ельцин киржир.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ. Англия-биле барык кызыгаарлашкан ол хоорайның радиозунун дыңнатканын ёзугаар алырга, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының удуртукчузу болуп чораан Никита Хрущевту өлүрерин Леонид Брежнев планнап турган. Ол дугайында «ылаптыг» дээр медээни Англияның «Обсервер» солуну парлаан.

ВЛАДИВОСТОК. 60 килограмм алдын чүдүрген МИ-2 вертолет экипажы болгаш пассажирлери-биле кады бо чылдың октябрь 30-де Россияның Чөөн чүк девискээринге хенертен читкен турган. Ол вертолет амга чедир тывылбаан, оон экипажының болгаш пассажирлериниң салым-чолу амга чедир билдинмес.

(РосИТА—СЧТА).

Куулар ОРГУ.

ӨРШЭЭ, ХАЙЫРАКАН!

Оол шаамда меңээ таварышкан кончуг ховар, өлүмчидимниг таварылга болгандан бээр бежен ажыг чыл эртип тур. Чүгле ачам биле кырган-ачам билир. «Тайгага ол ужуралымны мынчага дээр кымга-даа чугаалаваан мен. Бо чажыдымны «хөрээмге шыгжап» алгаш, ол кыганнарның соондан өске оранче кажан-на ийик чоруй баар ужурга таварышса, менээ шала харааданчыг-дыр.

Та бүзүреңер, та бүзүревеңер; та сонуургаңар, та сонуургаваңар, сөс-домаам чевен-даа бол, анаа кандан, кара чугаам-биле домактан берейн шүве.

Өзенги теп, өзер дергизинден түттүнүп чоруур апарганымда, ачам Аянгатыда төрелинге хунап шарыжыгаш аппарын бергеш, менээ сырбык боозу эккеп берди. Кашдаа удаа кара бооладып өөреткеш:

— Ам сырбык бажын часпас-тыр сең, оглум — деп, мактап чугаалаар үве.

Ай, хүнүн билир өвес, үүгдаа болза кара-дондак турган үве. Ачам каш-даа хүн улаштыр дөгеринип келгеш, адак сөөлүнде:

— Ам даарта диңнеп чоорр бис—дидир.

Өртенинде күш-хүнезинивисти таалыңнап, шуглакдөжээвисти артынып, бооххөөвүстү үүктеп алгаш, Аныяк-Чыргакыны өрү чоктаптывыс. Чоннуң чоон оруубиле чортуп, шошкудуп чораш, ачамның хазы кыгган-ачам суг-биле Чечектиг аксынга чылдыр-на кады чайлаар чуртувуска кежээликтей келдивис.

— Далашкаш чоор бис, оглукум. Манаа хонуп алыылы шүве — дидир. Ачамның аайындан өртер өвес:

— Чаа, ынчаар ыйнаан — деп кагдым.

Аттарывыс өртегилеп кааш, шай хайындырың, чемненип алгаш, хойгажып чыдып алдывыс. Ачам ындахаая чөдүрүп кааш, диңнин канчаар кедеп, манаа, истеп, уялап адарын сүмелеп, чугаалап чыдыр. Оон чугаазы-биле алырга, диңнкайы хамаанчок черге чорбас, үе-шагны, агаар-бойдусту ылган билир амытан болду. Хензиг кыынып алган хирезинде бодунун дайзыннарындан камгаланын база билир кулугур чорбадыве.

Шуглаам ажык черинден бакылап чыдарымга, Доора-Даг сиртинден чамырык ай честелип көстүп келди. Дүмбей бүлүрүү өртемчей чырып, өртегде аттар безин көстүп келди.

Ачам ковайып оргаш, бирле үве сымырапып олур. Талыгыр ыракта, Хам-Дыт бажынче шиглей, кокайлар уурук-суурук улужадыр.

— Дыннадың бе? Кулугурлар бо дүне бирээпи үүлгедир дээн-дир — дээш, ачам-шуглаанче дедир киргеш, бажын дуй тыртынып алды. Үй-балай үве бодап чыткаш, чык кыынны бердим...

— Чер кижизи эртежи боор чоор. Тура халы, оглум дээрге, өр аннын ковайын кээримге, даң чаа-ла сыгыраарын олур. Ачам аттарын өзертегилээш, баглап каан. Боду одагда шай аартаан олур.

Чечектиг аяңын өрү чоктап ора, хүн үнүп чорда, орук эдербейн, арга кыдыында шааараш сарыг дыттар аразы-биле чоруп ор бис. Хепертен «хр-хр-хр! суук-суук!» дивишаан, дытты өрү диңң салдырадыр маңнап чоктааш, доора будукта кудуруу саглая берген олур.

— Дүже халаашы, бооладыт — дидир. Борбак бажынче шыгаагаш, «тог»-ла кылдым. Диңң будукка бир буду-биле кезек аттыныр туруп-туруп, пет кээп дүштү.

— Охаай, ол болбазыкпе! Ханыр сы тудуп каавыт, оглум—диди. Кызыл-калдар кудуруктуг, ак өектиг, хырааланчак өле-көк диңнин куду баштандыр саглайтыр туткаш, хан дамдылап турар сыргалыг кулактарлыг узун башты улам-на сы туткулааш, холумну сигенге чодуп каантым.

Диңң деп үвениң мында өлбээ дегет, артында-ла кескүү кончуг. Сарыг ыышта. Орук ара каштыдаа дергиледивис.

Чечектигнин бажы барзабарза, ажык шыкчыгаш апарган. Оон ынай өөн, дыт холуй үнген калбак өзим ол-бо чүкче чаптылып чоруй барган. Сүстүме өөт-сигенниг шыкчыгаштың хүн ажар чүгүнде чокпур будуктарлыг чоон шивинин доорзунда делгеми сүргей чадыр тур. Ачам аңаа аңдының аксын тыртканы, аяар дүшкеш, сымыраныр чалбарбышаан, чадыр эжиниге баскактаныр олуруп ал-ла, таакылай берди. Ол аразында даштын одагны, чадыр иштин топтан көрө бердим. Хамык-ла үве мында белеп бар ышкаш сагындырар: чыыр салып каан бичежек кургаг чудуктар, үш ожук дажы, кургаг тал даянгыыштар, дүлген эт салыр калбак даштар, бөле каан каан тос кывыскылар, паш аштаар дая чүлгүүш, шаандагының чес кыдат хөнээ суглап ижерде мырыңай магалыг. Черле ынчаш, диңңчиге херектиг аар-саар үвелер мында эңдерик.

Малдар өртеп чораш көөрүмге, шыкчыгаштың ортузун куду суг холурткайныр бадып чыдыр. Четкен аттарым чыдыыргап чоруй, тыртылгаш турун бердилер. Кандаай чоор дээш, топтай бээримге, улуг-ла калбак дус салып каан болду. Аттар ону чылгап хонзуннар дээш, аңаа бирээзин өртээш, өскезин дужап кагдым. Одагже дедир ээп орарымга, кырымда чүве-ле хиилээр. Көре бээримге, карак бо, ийи даъс кара кускун бисти бир дескингеш, куйтулавышаан, ынаар-ла ужуп чоруй барды.

Ачам чүү-хөөвүстү аайлап кааш, сац салып, аъш-чемнин дээжизин ынай-бээр чашкылааш, отче база кагды. Оон мени чаныче иминээш, диңнеп баргылаар черлеримни, дедир канчаар ээн келгилээримни холубиле айтып өерип тур. Адак сөөлүнде, кижиң шала шириидей бергеш, чагый-дыр.

— Кончуг оваарымчалыг чоруп турар сең. Кайы дөң ашканыр, кандыг оңгар кешкенин безин иштинде бодап ап чоруур чоор. Боохөөң, оък-чемээң адын каантың халак. Чер ам-даа карадыр, аза-туда өердиң. Чораан чериниң уг-шиин даңгаар демдектей көрүп ап чор. Кижи адыг-мажаалайдан, азыг-диштиг ан-араатандан кичээнин чоруур чоор, оглукум —суг-суг дигилээш, мени артыжан кагды.

Ол-бо, ынай-бээр, өрү-куду, доора, дургаар чоруп турган, хүнүңү-не хомудал чок кээп турдувус.

Ачам кылайтыр чазан каан узун ак ыыштыг үве. Оозун өөр хонгаш-ла чаңгыс кертип каар. Бир катап кежээки чем сөөлүнде ачам кезек боданып олуруп-олуруп чарын салды оң. Чарыны андара-дүңдере тудуп, каш-даа удаа топтап көргеш, чугаалай-дыр:

— Уваа, бо чарынның ындазында чик-пип але. Аалда улус канчан турар ирги — дээш, ыяжының кертиктерин санай берди.

— Ам сес хонуп тур бис. Чапар үевис келген-дир, оглум—дидир.

— Диңң ам-даа бар-дыр, ачай. Ийи-үш хонуптаалы шүве дидим.

Оон кижиң менче кезе көргеш:

— Че, харын. Ынчаар ыйнаан —деп, хөөнчок өөпшээрешкеш, — Ам даарта кайнаар баар сең ынчаш? — дей-дир.

— Мындаа бир хүн чорааным, сарыг-сарыг дыттарлыг, кезек-кезек кара пөштерлиг калбак ийже баар чоор бе—дидим.

— Ынчал даан харын.

Өртежик турун келгеш, базыптым. Ол аразы шоолуг ырак эвес. Баштай ол ийниң оң талазын дөжемирлей кеден чоктааш, бажыңга теп алгаш, өске талазын куду бадар-дыр деп шиитпирлеп алдым. Черниң эптиг, көскү деп үвези аажок. Сактырымта, сырбык бо-ла саглая берген организыг. Ол хирезинде чүү-даа сураг, шип-шимээн. Чүгле өөр бора-хөкпештер ында-хаая бир дыттан өске дытче ужуп, чочагайлап чоруур. Чамдыкта дүлей-көк дыт долганып, докпаңайныр олурар. Ынаар бир черде торга токкулайдыр. Кудургайлап бадып ора, чаңгыс диңң борастап алдым. Элээн ырак бадып келгенимде, адаандан өрү доора-доора будуктарлыг чоон кара дытче диңң үне халаашы, шимээн чок барды. Дытты каш-даа долгандым, көзүлбес-даа, дагжавас-даа. Сөлестей ушкан дыт ужунга сандайланып олуруп алгаш, манап ор мен. Диңң манаан кижи черле ындыг — долгандыр хамык үвени топтап көре бээр: адаа чарыымда, чүс базым хире черде ажык оргулааш чыдыр. Оон ортузунда чоон дагыр дыт тур. Ол чодур дыттын ийинде узун сулагай дытчыгаш дундүүштелип үне берген. Хенертен дөң ажылдыр будук даашкыры копчуг сынды. Хензиг болганда, даваннары чолдак боордан башка, хунан буга дег, аскыр хаван мырыңай мыя бо кулактары делбие берген, сыгыр карактары-биле мени кезе кайгап тур. Оон киргирт дээш, менче шураан-даа үве чок, оргулаашче шыварңнадып баткаш, демги узун сулагай дытты таварды. Ана чаннык дүшкен үве ышкаш, чык дарс дээн соонда, оон узун, чиңге будуктары саглаш диди, хамык чам-күзүрүм бурургайны берди. Азыглыг ыышташты казырадыр уу-чаза таварбышаан, ынаар-ла чула эттеп чоруй барды. Кандыг кончуг хорадаан амытан боор! Кымга үүү дээш дарынган ирги? Үүү үве ону ынчаар албадапканы ол? Көре-турала менче үүге халдавады ынчаш?

Кылаштап баткаш, дытты көрдүм: чарт ыышты курлак хире бедиктен чөвүрээзи-биле катай-хаара азыыбиле бир илиг чыгыы хандыр кезе шаапкан болду. Карак бо, оон үстүү чарыында эмиг каразы хире бедикте дытты чара шаап каан дыргак истери бар болду. Оранның бо ийи амытанының күш-ыыдалын, турамык-бардамын магадап тургаш, анаала хөк бодап, мен чоонган мен дээш, дыргак изиниң үстүү чарынга тейимге чедир деңнээш, бижээм-биле агартыр чона шапкаш, оон даңдал ортузунче киир боолап кагдым.

Чаңгыс борбак диңңимни халаңнадыр астып алгаш, одагга кээримге, ачам биеэги чаңы-биле аъш-чемин демне белеткеп каан, бо хүнгү өлүрген диңңнерин союп олур.

— Күжүр оглумну, пат могап туруптун бе? Чемненип алгаш, кезек дыштанып чыт даан. Ыыштап, суглап, аттарны солуп өртеп каай мен аан — дээш, бажымны суйбап кагды. Бир аяк саржаглыг далганны арыдылкаш, өске аякта хөөдүп каан тарааны үңгүп ора, үүү болганын ачамга төкаап бердим. Кижиң бажыңга чедир муңгаштай сывыра соп алган диңнин ийинче октапкаш, корткап-даа ышкаш, ажыныр хорадаан-даа дег кынгып келгеш, арныбажы хуулуп, ал-боду сириейни берди. Таакпызын даңзазынга арай боорда тиккеш, оозун кыпсып чадап олур.

— Ачай! А ачай, канчап бардың? Аарый бердин бе? Соок шай-дыр, мону пактавыт—дээш, хаваан барып туттум. Мээң холумну дошкупу кончуг идипти. Ана аңгадай бердим. Ыя аразында канчап аарый хопа бээри ол! Үүү деп хай-халап таварды! Кайыын-чүден азаа-четкер тегерди? Үүнү канчаайн, халак-халак!

— Аттарны барып эккел. Дүрген чанаалы — деп, ачам арай боорда сымыраны аарак чугаалаап, үүү-хөөзүй таалыңнай берди.

(Уланчылыг)

Үе-чергелеривис өмүнээзинден

КИЖИ БҮРҮЗҮ ЫНДЫГ БОЛЗА

Бай-Тайга кожуунуң шериг комиссариадында ажылдап турар Галина Очурнуң дугайында бодалдарывысты помчукчулар-биле деңге үлежикседивис. Хүлээлгези улуг хире ажылдакчы — инструктор Ажылынга кызымаан, харыысалгалыын, кижилерни улуг, бичии дивейн хүндүлеп билирин ол албан черинге барып турар болгаш билир бис. Ажылдап олурар кабинединге кире бээрге, дораан сандайже чалаар. Амыр-мендиге ээлдек харыылаар. Айтырыг салырга, хөлчок билдингир кылдыр тайылбырлап бээр.

Шериг албанынче чоруп турар оолдарны үдеп турар үеде база аңаа турарын көөр чордувус. Бис шериг албанынче келдиртип, чоруурунга белеткеним турувуста, чагыг-сөзүн берип, харындаа чагаа хаптарын үлеп бергеш: «Ада-нелеринерже бижип турукар, дунмаларым» — деп чагыт турганын утпас-тыр бис.

Кижиге эки үве кылган, ол хамаанчок кижиже көрген караа безин чымчак кижилер бис ышкаш аныяк, амыдырал-чуртталгага аргадуржулгазы эвээш, доң кат ышкаш улуска эки үлегер болур үве-дир дээрзин билген бис. Чамдык улуг кижилерниң чаннап кээри элдеп болгулаарын аравыста чугаалажыр улус бис. Уткужуп келгеш, мендилежирге, ыыттаваин эрте бээр. Чок болза, ол оол мындыг, дуу уруг ындыг деп-ле шын-меге үве чугаалажыр, бо шагның аныяктарын бактаар. Аныяк кижи бүрүзү багай эвес, эки кижилер, чараш аажычаңныг өөрүвүс эңдерик. Майтак-ла үве — теве, багай-ла кижи — сен дээрге кайын боор. Аныяк кижи кымдан үлегер ап, сүме айтырар деп. Улуг кижилерден болбайн канчаар.

Үстүнде бижээнивис төлептиг угбаны кижизидип өстүрүп каан ада-иени (оларны танывас, көрбээн-даа болзувусса) болгаш Галина Очурнуң бодун үлегер-чижен кылдывыс. Оон ада-иезинге мөгейдивис. А хүндүлээчел, биче сеткилдиг ажылдакчының бодунга чүгле эвин күзедивис.

О. КҮЖҮГЕТ.
М. ХЕРТЕК.
Бай-Тайгада Кара-Хөл суур.

Чарлалдар бюрозу

Тыва Республиканың федералдыг почта харылзаазының эргелели Кызыл хоорайда складтан дараазында барааннарны садып алырын сүмелеп турар:

— бүгү хевирлериниң УАЗ автомобильдери;

— УАЗ автомашиналарның артык кезектери;

— «Оливети» деп хоолгалаар аппараттар; СОР А—8515 формат А3, СОР А-8006 формат А4, касса аппараттары, телефакстар, Т2 разрядтыг калькуляторлар, «Оливити» деп чарыгдал материалдары;

— Риганың трикотажы: хөрээжен улустуң кышкы тоннары, бичии уругларның кышкы тоннары;

— Новосибирск хоорайга бүдүрген 17 хевирниң конфеталары болгаш аъш-чемниң өске-даа барааннары.

Тайылбыр: Тыва Республиканың федералдыг почта харылзаазының эргелел черинге азы оон «Тройка» деп магазининге сонуургалдыг кижилерниң келирин сүмелеп турар.

Адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажын № 53, **телефоннары** 3-06-10, 3-47-71, 2-13-84, 3-36-83.

МАРАФОНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Эрзин суурнун ургларның уран үүл школазынга оон тургустунганының 25 чылы-биле холбаштыр ачы-дуза марафону 1994 чылдың **ноябрь 19-та 10.00 шакта эгелээрин** школаның бүгү доозукчуларынга, аңаа ажылдап чораан башкыларынга дыннадып тур.

Школага ужуражыышкынче, эргим башкылар болгаш доозукчулар!

«ТЫВА РЕСПУБЛИКА» СОЛУННУН НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

«Тыва Республика» солун бодунун бүгү чагын алыкчыларынга кадыкшылды, кежик-чолду күзевишаан, 1995 чылдын бирги чартыында бодунун өртектерин дыннадып тур;

— хуу чагыдыкчыларга — 7500 рубль;

— организацияларга — 15000 рубль.

«Тыва Республика» солун келир чылын неделяда 2 катап үнүп эгелээр, ол дээрге республикада эннe чиик өртектиг солун-дур.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин уруувус, дунмавыс, утбавыс **Чодураа Маадыр-ооловна Ойлуп**, хып дээн аныяк назынында бистеп чарлып, биске улуг чидириг болган бо берге үеде бистиң ажыг-шүжүүвүстү денге үлежип, улуг дузазын көргүскен төрелдеривиске, кудаларывыска, О. Шынаа суурнун эмнелге коллективинге «Шын» солунну дамчыштыр улуу-биле четтиргенивисти илередип тур бис.

Авазы, угбазы, честеп, чаавазы, акылары, дуңмалары

Бистиң эргим ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Степан Хавырыкович Сыгыртаа** хенертен мөчээни-биле холбаштыр биске таварышкан аар кажыдалды денге үлежип, ачы-дузаны чедиргеп Өвүр кожуунун чагыргазынга, № 1 болгаш № 3 ясли-садиктерниң ажылдакчыларынга, пенсионерлерге, Бии-Хем, Тес-Хем, Кызыл кожуундарда төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, чаңгыс классчыларывыска сеткилдиктиң ханызындан четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илергейлеп, мөгейдивис.

Ургларындан.

Бистиң ынак ачавыс, эргим кырган-ачавыс, күш ажылдың хосчуну **Чимит-Доржу Упдан-оолович Монгуш** бо чылдың октябрь 14-те 61 харлыында хенертен мөчээн. Ол биче сеткилдиг, сагыш човаңгыр, хүндүлээчел, эш-өөрзүрек чораан кижи. Үш ургунуң, бир оолдуң адазы, үш ургунуң, үш оолдуң буянныг кырган-ачазы. Биске таварышкан аарберге ажыг-шүжүгү үлежип, моралдыг болгаш материалдыг улуг дузаны чедирип, сөөлгү орукче ачавысты үдешкен кожаларывыска, доргул-төрелдеривиске, кудаларывыска, пенсионерлерге, Кур-Чер суму чагыргазының ажылдакчыларынга, эмнелгенин, школаның, «Сайзанак» ясли-садиктиң, «Тиилелге» совхозтуң коллективтеринге, Кызыл кожуунда «Сагыш салыышкын» биче будүрүлгенин ажылдакчыларынга, аъш-чем болгаш болбаазырадып кылыр үлетнүрүпүн салбырының коллективинге четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илергейлеп, черге чедир мөгейдивис.

Өөнүң ээзи, ургулары, дуңмалары.

Чадаана хүрээзинге хамаарыштыр бодалым, азы боттарывыс шыдавас бис бе?

Москвадан Чадаана хүрээзин катап тургузары-биле бистиң республиканга ажылдап чайлаан архитектор-реставратор Вилля Емельяновна Хаславская-биле чугаалажыш олургаш, тывалар черле чүү-даа боттарывыс тудуп тургузуп шыдавас улус бис бе дээн айтырыг мени дүвүретти. Чүге дизе хөй-хөй чылдарда шажын-чүдүгевис каапкаш, ам катап эвээш-биче-даа болза тургузуп, бүзүреп эгелээш, 20-30 чылдарда узуткан каапкан чаңгыс ең улуг хүрээвистиң ора-соманы турун турда, ону катап диргизип, тудуп алыр харык чок болганывыстан, база-ла улуг хоорай Москвадан: «Бис силерге дузалажыылы» — деп, хол сунуп кээп турары. Мен маңаа Вилля Емельяновнага хамаарыштыр багай үүл бодавадым. Харын даа оон 1972 чылдан бээр бистиң архитектура тураскаалдарывысты өөренип шинчилеп, кожуунларда тураскаалдарга данзы-паспорту кылып, улуг ажылды кылганынга өөрүп четтиришкиннин сөстерин илередир апаар мен.

Ол бир-ле дугаарында Москва, Санкт-Петербургтун тускай специалистерин Чадаана хүрээзинге эккеп, ону 20 чылларда турганы ышкаш тудуп кылып алырының аргалары барып Россияның Культура яамызынга бадыткап шыдаан. Ынчангаш 1992 чылда бистиң республиканың Культура яамызының чагыын ёзугаар хүрээниң ажылчын-техниктиг төлевилелин кылып берген. Ынчалза-даа ол төлевилел саазын кырында артыпшаан. Назы-харыдөгүй берген хөрээжен кижи Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейге кирип, оларның Тывада бар чараш архитектурлуг төп Чадаана хүрээзинин чаартыныр кылдыңа бээр дугайында бүзүреп чиг сөстеринге бүзүреп анган.

Москва чурттуг өртемдеперивистиң бүзүрели, шынап-ла, боттаны бээр чүве болза, оода каш-даа болза өскээртен келген туристерге, аалчыларга көргүзүптер диригг архитектура-тураскаадывыс бар болуп, мактаныптар чүвевис тыпты бээр чадавас. Кажан рыноктун чидиг диштери бистиң республиканы оон-моон хемдип эгелээрге, туризм кокпаларны ажылдыр, аът-биле чоруур аян-чоруктарны организастаар дээн хөй-аът киргеп кижилер хөй турду. Харын-даа даштыкыларның долларары-биле санажылгаларны кылыр, даштыкы туристер чаалаар деп турган болгай. Ындыг амыр чүве кайда боор, арга чадаарда көргүзүптер чаңгыс таптыг хевир-дурааг тураскаалывыс, төөгүлүг черлеривис чок болганы чажыт эвес-ле болгай.

Республикада төөгүлүг черлер кайын чок боор, ону боттарывыстың хумагалап, кадагалап чорбаанывыста. Вилля Емельяновнаның чугаазы-биле алырга. Чадаана хүрээзин Далай-лама ыдыктаарының мурунда ол кижилериң арага-дары ижер, ичек-малдын дөвээлээр черн турган. Боо-монгу-биле ханаларын үттүг-таарлай аткылап каапкан, ханаларының довураап бажын-балгат кылыры-биле дажыглаарын дажыглап, хар-чаъс үрегдеп каапкан. Үрээр чүвеге дыкала ынак бис ийин. Чудүптейлевес-даа болза, төөгүнүн тураскаалы кылдыр камнап, кадагалап чораан болзувусса, доллар-даа ажылдап алырының аргалары турар болбайн аан.

«Эрги хептн чаартын даараары, чаа хептен дора болур үве» — деп, кыргана-вамның чугаалап олурарын бо-ла дыннаар кижи мен. Шынап-ла, ындыг боор, чүге дизе чоокта чаа республиканың сарыг шажын пиитилелинин хуралынга Кызылга чаа дуган-шажын төвү тудар, аңаа чазак акшаны үндүрүп берген, төптүн чурук-төлерилели белеп дээрзин дыннаан кижи мен. Төп тудары эки-дир, ону деткивес аргажок. А Чадаана хүрээзин төөгүнүн тураскаалы кылдыр тудуп алырының аргазы чок бе деп айтырыг база тургустунуп келир. Ыдыктыг Далай-лама бо черни ыдыктаан соонда ол чоок-кавының чопу аңаа кээп, оон довурааңга сагыл четтирип ап турарын билир мен. Ийи койгун атпайн, оода бирээзин тудуп алыр үве болза, чонга таарымчалыг хевирлиг.

Вилля Емельяновна Хаславскаяның бодалы-биле алырга, бо хүрээни ол-ла 20 чылдарда кыдат тибет тудугжу мастерлериниң тутканы дег катап кылып ап болур. Чүге дизе, ханалар тургускан чагылары привээн, соңгалар турган кастактарның чамчыызын турун аппарган-даа болза, чамдык черлерде бар, оон белиниден хананы база ол-ла хевээр кылдыр тургузуп алыр. А хананы ол-ла төктүп, буступ калган довураандар кылып алыр дээрзин специалистер шинчилеп каап. Ол дой-довуракта тускай үрелбес будүмеллер бары база илерээн. Ынчангаш бо хире үр ує дургузуунда ажык дээр адаанга турган «тураскаалывыс» диригг артканы ол-дур. А иштики чурук-кааскалгаларының сомазы база бар, кыдат-тибет чурукчу-каастакчыларның шеверлел ажылдарын ол-ла хевээр эвес-даа болза. Мооддуң шаандакы хүрээлериниң кааскалгаларындан көрүп ап болгай.

Ийе, аргалар бар, саналоналдар база-ла хөй. Ынчалза-даа чаңгыс-ла дужалып кээр үве — акша. Бир тураскаалдың паспорт-шынзылгазын кылдырарынга «коммунизм» үезинде 16 рубль 30 көпеек турган болза, 1991 чылдың чазыныда —700 рубль, эрткен чылын ол акша 480 катап өскен, а бо чылдың чайынында 1048 катап улгаткан азы 700×1048=733.600. Ол чижек өртек тир. А бүлүн хүрээни катап тургузарынга чаңгыс эвес сая акша херек деп үве билдингир. Маңаа кижиниң сагыш-сеткилин бир ойуп келир айтырыг — тускай тыва специалистер чогувус. Чаңгыс реставратор-чаартыкчыны чалаарывыска кайы хире өртектигил? Вилля Емельяновнаның чугаазыбиле алырга, хүрээнин адаккы таваандан оорга ыыштарын үндүрерде специалистерни Томск, Бурятиядан чалап алза эки. Ийе, тускай мергежиллиг кижи эки-ле ыйнаан, ынчалза-даа бистиң Тывала боттарывыстың «алдын холдуг» дарганнарывыс, бызаңчыларывыс канчап барган? Чүгле оларны организастап, бөлүп, сүмелештирер болза, кайда-чүде өске чурттан кижиниң херээ чүү деп? Мен бодаарымга, борбак баш турда база, шевер холдар ажылдай-ла бээр хевирлиг. Хүрээнин иштики чурук-кааскалгазын кыдат уран шеверлер кылган деп турар. Ам бистерде бо талаазы-биле кандыг уран-шеверлер чок дээр, аңы-сураа делегейге диңмирээн шеверлеривис бар болгай.

Хүрээ тудар ыяш бистин Тывада чок, ону Улан-Удэден сөөртүп алгаш, ол-ла Бурятиядан ыяш спилбин кылыр уран-шеверлер чалап алзыңарза улам эки боор дээрзин база сүмелээн чүве. Элдеп чүве, бистиң Тываның кызыл дыттарын Моол, Кыдат, Филляндиядан бээр дилеп турар деп дыннаан кижи мен. Ам барып-барып кожа-хелбээ черден хүрээ тудар ыяш алыр дээрге база элдеп чүве чорду. Азы хүрээ тудуунга тускай ыяш үнүп турар чүве ирги бе? Азы бистиң Тываны көңгүс билбес кижилер бодунун арга-сүмезин берип чоруур чүве ирги бе? Ынчангаш-ла бодувустун тыва эртемденнеривис, археологтарывыс канчап баргаыл, чүге чопче үнмезил деп айтыыксаам келир. Бичии республикавыска 2-3-ле реставратор-чаартыкчы тускай эртемниглерни өөредип алыр болзувусса, шаандакы төөгүвүстү катап бут кырынга тургузуп алыр аргавыс бисте бар дээрзинге бүзүрээр мен.

Бистиң тыва чоннун шажын-чүдүлгезин уттупканын ажыглап, республикадан дашкаар кандыг-даа кижилер кээп турар-дыр: ак-ак халаттар кеткилеп алган, силерге дуза көргүзеривис ол дээн кижилерге бо чайын Кызылга чеже-даа таварыштым. Торгалыгга төрүттүнгеп мен, арга-арыгга өскен мен, ан-мен-биле чугаалажыр кижи мен. Ак-лама мен дээн кижи редакцияга ужуражылга кылып-даа чорду. Чок, мен оларны бактаар диведим, кижи бүрүзү бодунун кылып чоруур херээн билир-ле үве ыйнаан. Ынчалза-даа сагыш-сеткили саймаараан, ажыг-шүжүгге, озал-ондакка таварышкан кижи кымга-үүгедаа болза тейлеп, чүдүүр чүү-даа кыл дээрге кылыр болгай. Боттарывыстың лама-башкыларывыска баарындан чигзиннер, харын-даа мегелеткен-даа кижилер бары меге эвес-ле болгай. Чүге дизе таптыг сагыш-сеткил ажыдыр, чагыг-сүме алыр шажын төвү бистерде чок болганындан, улус кайы хамаанчок келген-даа кижилерге бүзүреп турар деп бодаар мен. Бо база-ла тускай кадрлар чогувустан болуп турар. Шажын-чүдүлге күрүне херээнлеп дашкаар-даа үве болза, хүрээ хиитти тудуп, кадрларны белеткээрин чоп боду-ла ындыңдан ылып, сагыш-сеткилдің аймааралындан турупкан.

Чадаананың Үстүү хүрээзиниң тудуунун дугайында чугаа аңгы-аңгы. Ол ындыг турар-даа ужурлуг. Ынчалза-даа аңаа төөгүнүн тураскаалы кылдыр катап реставрация-чаартылга ажылын эртем ёзугаар кылып алыр болзувусса, тыва кижиниң бир чоргааралы ол болур деп бодаар мен. Кым ону кылырыл, канчаар кылырыл, кымны чалаарыл деэн айтырыгны тускай мергежиллиглер шиитпирлээр-ле үве ыйнаан. Ынчалза-даа аймак-сөөк бүрүзү бодунун кандыг-ла бир онзагайы-биле ылгалып турар болгаш национал чоргааралдыг. Ону черле өөрепип көрзе деп бодалдыг мен. Оон аңгыда хүрээни тыва кижиниң уран холдары кылып болза, ол улам чараш апарбас бе?

Светлана МОНГУШ.

КИНО

НОЯБРЬ 11-ДЕ

«НАҢЫРАЛ»: «Дулгээзиниг карактар» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.20, 16.30. Видеозалга: «Робин Гуд — оорларның ызыгуур салгакчызы» (АКШ) 9.30, 12.00, 14.30, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Кайсар» 11.00, «Дошталган изиргиишкин» (АКШ) 13.00, 15.20, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Манекенщицаның өлгени» (Кыдат) 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кыс бөрүнүң ээн келгени» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

Чеди Хөл кожуунда Тока аттыг совхозтуң кол агроному
Александр Кара-оолович
КЫРГЫСТЫҢ
озал-ондакка таварышкаш, чалыы назынындан чарылганын Чеди-Хөл кожуун чагыргазы, көдээ ажыл-агый эргелели, совхозтуң дирекциязы улуг хараадал-биле дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Чеди Хөл кожуунда Тока аттыг совхозтуң кол агроному
Александр Кара-оолович
КЫРГЫСТЫҢ
озал-ондакка таварышкаш, мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды ооң өг-бүлезинге илергейлеп тур бис.
Төрелдеринден.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун орлакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун орлакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун орлакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орлакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: чиитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөренилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргандар — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунун чанында парлалганын, медээлерни хостуг хорууп камгалаар галазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген

Бүрүткеттинген дугаары — 1-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның суружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информациялар галазы-биле Куруне комитетинин гипографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы—14596. Индекс 54240. Чагыг № 35—239.